

Cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Wijk bij Duurstede

Inventarisatie en waardering van het cultuurhistorisch erfgoed in de gemeente Wijk bij Duurstede, uitgevoerd door Lantschap in samenwerking met Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) en Optifield.

Lantschapstudies 168

lantschap

adviesbureau voor landschap en
cultuurhistorie

Herenstraat 19A
4175 CC Haaften
tel 0418-594141
www.lantschap.nl

Het onderzoek is uitgevoerd door:

Drs. Adriaan Haartsen (Lantschap)
Drs. Ben Olde Meierink (BBA)
Ing. Rutger de Groot (Optifield)

oktober 2021

Opdrachtgever: Gemeente Wijk bij
Duurstede

Leermoment

- aan de bewoner van dit huis –

Een huis is stil - toont zwijgend iets van haar verleden
mijn oor tegen een muur - slechts ruis van kloppend bloed
versta ik het als het haar deuren opendoet?
Soms toont een gevelsteen van het bestaan de reden

Mijn vader die mij van het huis de namen leerde:
'tympaan, console, kapiteel en basement,
kruisbeuk en tongewelf, trapgevel, ornament'
de taal waarin hij monumenten observeerde

Hij wees hoe je de leeftijd van gebouwen vindt
in schaduwvoeg, penant, latei en kruiskozijn
fluisterde wat daarbinnenin gebeurd moest zijn
onder vierhonderd jaar oud eikenhout gebint

Een huis leest als een boek – schreef ik ooit op een ruit
zorg dat je lezen kunt – je kunt haar code kraken
een fundament onthult hoe voorgangers afbraken
wat ooit gebouwd - sloop wist niet alle sporen uit

Vertel mijn kind wat moois onder jouw oude dak
het luistert en onthoudt vast iets van je historie
zo voeg je woorden toe aan haar vergane glorie
want huizen praten niet - zoals mijn vader sprak

André van Zwieten

12 september 2020 - Open Monumentendag 'Leermonument', Wijk bij Duurstede

Inhoud

Inleiding	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 4
A. Cultuurhistorische aspecten										
1. Een bijzonder landschap	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 6
2. Natuurlijke wordingsgeschiedenis van het landschap	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 8
2.1 Pleistoceen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 8
2.2 Holoceen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 9
3. Bewoningsgeschiedenis in een notendop	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 11
3.1 Prehistorie en Romeinse tijd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 11
3.2 Middeleeuwen en nieuwe tijd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 13
3.3 Ontwikkeling van de nederzettingen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 14
4. Landbouw	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 25
4.1 De ontginningen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 25
4.2 Bodemgebruik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 30
4.3 Boerderijen en bijgebouwen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 32
5. Waterbeheersing	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 37
5.1 Bedijking	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 37
5.2 De dam in de Kromme Rijn	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 37
5.3 Afwatering van landbouwgronden	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 38
4.3 Het onderhoud van de dijken	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 40
6. Defensie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 43
6.1 Middeleeuwse verdedigingswerken	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 43
6.2 Versterking in de zestiende eeuw	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 47
6.3 Kromme Rijn en de Nieuwe Hollandse Waterlinie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 48
7. Infrastructuur	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 51
B. Beleidsaspecten										
8. Cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 56
8.1 Wro en Bro	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 56
8.2 Omgevingswet	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 58
8.2.1 Inleiding	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 58
8.2.2 Erfgoedwet en Omgevingswet	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 58
8.2.3 Hoofdlijnen van de Omgevingswet	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 59
9. Aanbevelingen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 61
9.1 Behoud en ontwikkeling	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 61
9.2 Ambitieniveau	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 62
9.3 Tenslotte: het Omgevingsplan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 66
C. Werkwijze										
10. Werkwijze en resultaten	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 67
Literatuur	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 71

Inleiding

In opdracht van de gemeente Wijk bij Duurstede is een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente gemaakt. Het onderzoek behelsde het inventariseren, beschrijven en waarderen van cultuurhistorische objecten, structuren en ensembles.

Onder cultuurhistorie – althans in ruimtelijke zin – verstaan we alle door de mens gemaakte of veroorzaakte elementen, objecten, terreinen en ensembles die de geschiedenis van het landschap illustreren. Zaken als klederdrachten, volksverhalen en dergelijke, de zogeheten *immateriële* cultuurhistorische waarden, komen in dit rapport niet aan de orde. Aardkundige waarden (bodem, hoogteligging) zijn in deze inventarisatie meegenomen als ze het verhaal van de ontginning en bewoning kunnen ondersteunen, er is geen specifiek onderzoek naar gedaan.

De cultuurhistorische objecten kunnen verdeeld worden in archeologische, historisch geografische en bouwhistorische aspecten. De archeologische betekenis van de gemeente is vastgelegd in de archeologische beleidskaart en wordt in dit rapport niet nader beschreven. Het rapport dat voor u ligt gaat

vooral in op de historisch geografische en bouwhistorische waarden. De historische geografie is de wetenschap die de geschiedenis van het landschap en het landgebruik bestudeert. De bouwhistorie onderzoekt stedenbouwkundige structuren en individuele gebouwen. Diverse waardevolle gebouwen in de gemeente zijn aangemerkt als rijksmonument of gemeentelijk monument. Andere zijn geïnventariseerd en beschreven in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project, dat is uitgevoerd in 1987-1991. Deze gebouwen zijn opnieuw door ons bekeken en beoordeeld. Aan deze inventarisatie zijn een aantal waardevolle landschapselementen, gebouwen en stedenbouwkundige structuren toegevoegd. De objecten zijn beschreven en gewaardeerd. Hiermee heeft de gemeente een instrument in handen voor het verantwoord omgaan met het culturele erfgoed dat Wijk bij Duurstede bijzonder maakt.

De Brink in Langbroek is het hart van het dorp, met bijzondere bebouwing en de dorpspomp uit 1893.

Dit rapport bestaat uit drie delen:

- A. Cultuurhistorische aspecten
- B. Beleidsaspecten
- C. Werkwijze

A. Cultuurhistorische aspecten

1. Een bijzonder landschap

De gemeente Wijk bij Duurstede maakt deel uit van het Kromme Rijngebied, in de nota Belvedere¹ aangewezen als één van de belangrijkste cultuurlandschappen van ons land. De bodem en de natuurlijke hoogteverschillen zijn bepalend geweest voor de wijze waarop de mens het gebied – in verschillende perioden – heeft ingericht en gebruikt. De cultuurhistorische waarde komt tot uitdrukking in de vele beschermde monumenten en de Rijksbeschermden gezichten: de centra van Cothen en Nederlangbroek en de binnenstad van Wijk bij Duurstede. En dat is nog niet alles: delen van de gemeente zijn onderdeel van twee Unesco werelderfgoedgebieden, namelijk de Romeinse limes en de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Het Kromme Rijngebied maakt deel uit van een breed dal tussen de Utrechtse Heuvelrug en de hogere Brabantse zandgronden, dat de grote rivieren tijdens de laatste ijstijden hebben gevormd. Dit dal is geleidelijk opgevuld met zand- en kleilagen die zijn afgezet door de Maas en de verschillende Rijntakken, waaronder de Kromme Rijn. De hoger gelegen oeverwallen van deze Kromme Rijn en zijn voorgangers zijn de oudste woonplekken in het gebied. In de Romeinse tijd en in de vroege middeleeuwen werd hier al gewoond en werd landbouw beoefend. Verder bij de rivier vandaan lagen de moerassige komgebieden van Wijkerbroek en Langbroek die pas in de late middeleeuwen zijn ontgonnen.

De Kromme Rijn ten westen van Cothen.

In de Romeinse tijd was de Kromme Rijn de belangrijkste tak van de Rijn. De Romeinen legden de grens van hun rijk langs de rivier en bouwden verschillende versterkingen, zoals in Wijk bij Duurstede, Vechten en Utrecht. Twee Utrecht en Dorestad (Wijk bij Duurstede), groeiden in de vroege middeleeuwen uit tot belangrijke steden. Dorestad werd zelfs één van de grootste havensteden van het Karolingische rijk. Veranderingen van de rivieren hadden grote invloed op het landschap van de huidige gemeente. Door

¹ Nota Belvedere, 1999.

verleggingen van de hoofdstroom van de Rijn werden de resten van het Romeinse fort Levefanum weggespoeld en kwam de haven van Dorestad te ver bij de rivier vandaan te liggen. De Lek ontwikkelde zich tot een steeds belangrijkere rivier. Dit ging ten koste van de Kromme Rijn, die verzandde en tenslotte in 1122 werd afgedamd. Hierdoor werd het mogelijk om de moerassen van Wijkerbroek en Langbroek te ontginnen. Vooral in Langbroek heeft dit tot een bijzondere ruimtelijke inrichting geleid. Centraal in het gebied legde men de Langbroekerwetering aan, waar de boerderijen werden gebouwd en van waaruit sloten gegraven werden.

De gemeente wordt gekenmerkt door de vele middeleeuwse gebouwen, van de eenvoudige stenen woontorens en ridderhofsteden aan de Langbroekerwetering tot kasteel Duurstede en de middeleeuwse verdedigingswerken van de stad Wijk bij Duurstede, zoals de deels herbouwde stadsmuur, de Leuterpoort en de resten van de Veldpoort. Bijzonder is de invloed van de Bourgondische bisschoppen, die niet alleen kasteel Duurstede sterk uitbreidden maar ook in de binnenstad een grote bouw golf veroorzaakten. Veel oude gebouwen met vijftiende- en zestiende-eeuwse trapgevels getuigen hiervan.

In het landelijke gebied worden de oeverwallen van de Kromme Rijn en de Neder-Rijn/Lek gekenmerkt door de engen (oude akkercomplexen) en boomgaarden. Veel boomgaarden zijn te vinden aan de Wijkersloot en de Trechtweg. In Langbroek overheerst het grasland, afgewisseld met percelen hakhout, grienden en opgaand bos.

Poortgebouw en dienstwoningen van het verdwenen kasteel Groenesteyn.

De middeleeuwse landinrichting vinden we ook terug in wegen, dijken en kades. Sommige van de wegen stammen misschien al uit de Romeinse tijd, wegen als de Trechtweg, de Zandweg en de Hoogstraat waren in ieder geval al in de tijd van Dorestad in gebruik. Kades als de Tuurdijk, de Dwarsdijk en de Hoekdijk behoren tot de oudste dijkjes in het rivierengebied, ouder dan de doorgaande bedijking van de Rijn/Lek.

Wijk bij Duurstede kreeg in 1300 stadsrechten. De inrichting van deze gestichte stad is een combinatie van toen al bestaande wegen, die elkaar ter plaatse van de Markt kruisten, en nieuw aangelegde straten. De Volderstraat en de Muntstraat zijn belangrijke assen van de twee stadsdelen waaruit de historische binnenstad bestaat. Beide straten zijn georiënteerd op kasteel Duurstede. Daartussen ligt de Mazijk, de oude stadsgracht, sinds lang gedempt en nu een bijzonder en een beetje verstopt wandelgebied.

2. Ontstaan van het natuurlijke landschap

2.1 Pleistoceen

Tijdens de voorlaatste ijstijd, het saalien (circa 200.000 – 125.000 jaar geleden) was het noordelijke deel van ons land bedekt door een enkele honderden meters dikke ijskap. Aan de randen van de ijskap gleden grote ijsmassa's of ijstongen naar het zuiden. De ijstongen, te vergelijken met snel glijdende gletsjers werkten als bulldozers en stuwden de zand- en grindlagen uit de bodem op tot hoge ruggen, die stuwwallen genoemd worden. Een van deze gletsjers drong via de huidige Gelderse Vallei naar het zuiden en vormde de Utrechtse Heuvelrug. Door de landijsbedekking en de vorming van stuwwallen verlegde de Rijn zijn loop. Vroeger stroomde de rivier door het huidige IJsseldal naar het noorden, in het saalien boog de rivier af naar het westen. Doordat de zeespiegel tijdens de ijstijd veel lager stond dan tegenwoordig konden de Rijn en de Maas zich insnijden. Zo ontstond er een breed dal tussen de Utrechtse Heuvelrug en de hogere zandgronden in Noord-Brabant. Toen het landijs afsmolt is aan de voet van de stuwwal zand afgezet. Door smeltwater ontstonden kleine dalen aan de randen van de Utrechtse Heuvelrug, zoals mooi te zien is bij Rhenen, Elst en Amerongen. Ten noordwesten van Leersum ligt een breed, bijna dertig meter diep smeltwaterdal dat bekend staat als de Darthuizer Poort.

Tijdens de meest recente ijstijd, het Weichselien (circa 70.000 – 10.000 jaar geleden), bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er een zeer koud klimaat; zo was er een constant bevroren bodem (permafrost). Er vond in deze periode verdere insnijding plaats van de smeltwaterdalen. Door de heersende koude was er weinig begroeiing, de wind had vrij spel en in de regio werd een enkele meters dikke laag dekzand afgezet. In Langbroek komt het zand op enkele plekken aan de oppervlakte: kasteel Sandenburg is op een smalle zandrug gebouwd en aan de Strijp ligt boerderij De Donk, gebouwd op een zandopduiking².

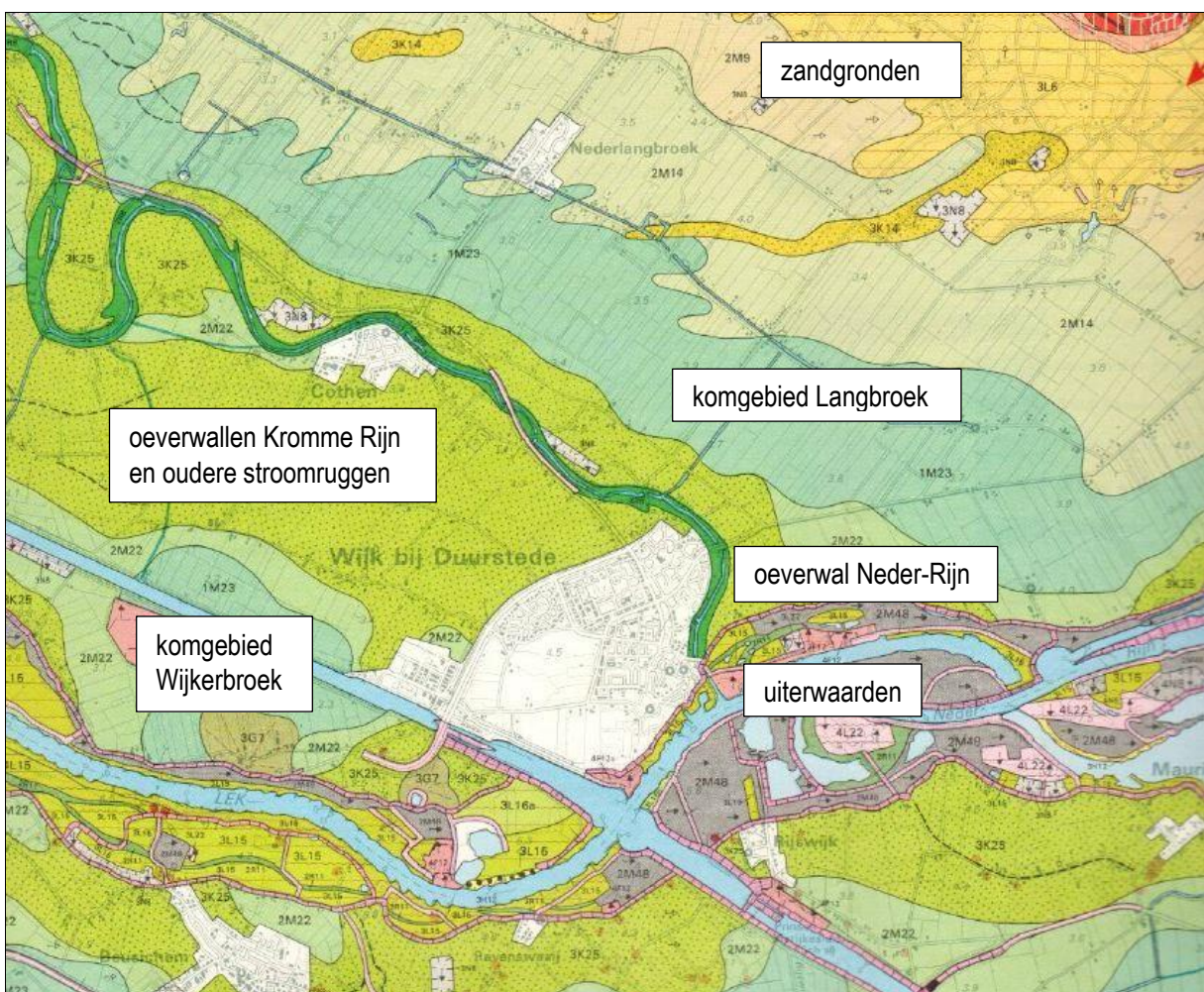

De Lek bij de Bosscherwaarden, met op de voorgrond de uiterwaard en de rivier achter de zomerkade.

² Berendsen, 1982.

3.2 Holoceen

In het Holoceen, de huidige geologische periode die circa 10.000 jaar geleden begon, steeg de temperatuur en raakte het gebied begroeid met bos. Ook veranderde het karakter van de rivieren. In plaats van 'vlechtende' rivieren, die 's winters droogvielen en in het voorjaar enorme hoeveelheden smeltwater transporteerden, werden het meanderende rivieren. Deze naam komt van de sterk kronkelende rivier de Meander in West-Turkije. De rivieren gingen behalve zand ook klei aanvoeren en afzetten, waardoor het brede dal tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Brabantse zandgronden geleidelijk werd opgevuld. De regio maakt deel uit van de delta van Rijn en Maas, en in een delta hebben de rivieren de neiging zich te vertakken. De Rijn komt als één stroom het land binnen en splitst zich in drie takken: Neder-Rijn, IJssel en Waal. De Neder-Rijn op zijn beurt vertakte zich vroeger in Lek, Kromme Rijn, Hollandsche IJssel en Vecht. Door de afdamming van de Kromme Rijn en de Hollandsche IJssel is de stroom teruggebracht tot één bedding: de Lek, zoals de rivier vanaf de dam bij Wijk bij Duurstede heet.

Geomorfoloogische kaart van Wijk bij Duurstede en omgeving³.

In de natuurlijke toestand hebben meanderende rivieren een tamelijk smalle bedding. Bij een grote aanvoer van water treedt de rivier al snel buiten haar oevers. Daar verliest het water snelheid waardoor de grootste en zwaarste korrels het eerst worden neergelegd. Hierdoor ontstaan er direct langs de rivier twee lage, zandige ruggen: de oeverwallen. Beide oeverwallen en de bedding van een rivier worden samen ook wel een stroomrug genoemd. Verder bij de bedding van de stroom vandaan liggen de komgebieden. Hier kan het

³ Rijksgeologische Dienst en Stichting voor Bodemkartering, 1986.

water langer blijven staan en komen de fijnere deeltjes tot bezinking. We vinden daarom kleilagen in de bodem van deze komgebieden, soms op oudere veenlaagjes.

Door het voortdurend afzetten van klei en zand heeft de rivier de neiging om zijn stroomrug steeds verder op te hogen. We zien dat verschijnsel tegenwoordig ook in de uiterwaarden. De uiterwaarden komen hoger te liggen, de bedding van de rivier ook, en na verloop van tijd zijn de dijken weer te laag om een dreigende overstroming te kunnen voorkomen. Dit ophogen van de stroomrug gebeurde ook al in de natuurlijke toestand van de rivieren. In de tijd dat de rivieren nog niet bedijkt waren kon het gebeuren dat de rivier zo hoog kwam te liggen ten opzichte van het omringende land dat hij op een gegeven moment zijn bedding verliet en een nieuwe koers ging volgen. De oude stroomrug bleef dan als een fossiele rivierloop in het landschap achter. De bedding groeide dicht en de oeverwallen bleven als ruggen in het landschap achter.

De oeverwal van de Kromme Rijn ten westen van Cothen. Aan de paaltjes is te zien dat het land vanaf de Kromme Rijn oploopt en verderop weer lager wordt.

De opbouw van oeverwallen in het Kromme Rijngebied begon ruim zesduizend jaar geleden⁴. Bij Werkhoven en bij Houten liggen hogere gronden die zijn afgezet door voorgangers van de Kromme Rijn. Deze oude Rijntakken zijn door bodemkundigen de Houtense en Werkhovense stroomstelsels genoemd. De Kromme Rijn zelf werd zo'n vierduizend jaar geleden actief en ontwikkelde zich tot de belangrijkste tak van de Rijn. Bij Utrecht vertakte de stroom zich in de huidige Oude Rijn en de Vecht.

In de laaggelegen komgebieden tussen de stroomruggen van recente en oude rivieren ontstonden moerassen of broeken, zoals ze vroeger wel genoemd werden. Een grote moerassige kom was te vinden tussen de flanken van de Utrechtse Heuvelrug en de oeverwallen van de Kromme Rijn: het Langbroek. Het was een drassig gebied, waar veel kwelwater uit de Heuvelrug aan de oppervlakte kwam. Eeuwenlang was het gebied bedekt met moerasbos, waarin vooral wilgen en elzen groeiden. Het Wijkerbroek is een kleinere kom tussen de Lek en de hogere gronden van Cothen. Ook hier bestond de vegetatie voor de ontginning uit moerasbos.

⁴ Berendsen en Stouthamer, 2001.

3. Bewoningsgeschiedenis in een notendop

Het zuiden en zuidoosten van de provincie Utrecht zijn al lange tijd bewoond. Het is zelfs zo dat er gebruiksvoorwerpen in de Utrechtse Heuvelrug zijn ontdekt uit de tijd voor de landijsbedekking. Dan praten we dus over een ouderdom van ruim 200.000 jaar! In de groeve Kwinteloijen ten zuiden van Veenendaal zijn deze vondsten gedaan, die tot de oudste van Nederland behoren. In de gemeente Wijk bij Duurstede zijn op verschillende plaatsen vondsten gedaan uit meer recente prehistorische periodes. Vaak zijn deze bewoningssporen of gebruiksvoorwerpen bedekt door afzettingen van de Kromme Rijn, de Lek en hun voorgangers.

3.1 Prehistorische en vroeghistorische bewoning

Overzicht van de archeologische periodes	
Nieuwe tijd	1500 na Chr. – heden
Late middeleeuwen	1000 – 1500 na Chr
Vroege middeleeuwen	450 – 1000 na Chr.
Romeinse tijd	0 – 450 na Chr.
IJzertijd	800 voor Chr. – 0
Bronstijd	1800 – 800 voor Chr.
Neolithicum (jonge steentijd)	4000 – 1800 voor Chr.
Mesolithicum (midden steentijd)	8000 – 4000 voor Chr.
Paleolithicum (oude steentijd)	ouder dan 8000 voor Chr.

De oudste bewoningssporen in de gemeente stammen uit de late steentijd⁵. Meer permanente bewoning vond plaats vanaf de bronstijd. Sporen van boerderijen zijn gevonden bij Wijk bij Duurstede en Cothen⁶. In de daarop volgende ijzertijd werd er op veel plaatsen gewoond in de huidige gemeente, hoewel we ons van het totale aantal bewoners geen overdreven voorstellingen moeten maken. Er werd gewoond op de hoog opgeslibde oeverwallen van de voorlopers van de Kromme Rijn, namelijk van de Werkhovense stroom en de Houtense stroom.

De toename van de bewoning zette door in de late ijzertijd en de Romeinse tijd, dus enkele eeuwen voor tot enkele eeuwen na het begin van de jaartelling. De archeologische verspreidingskaarten laten voor deze periode een grote concentratie aan vindplaatsen zien in het Kromme Rijngebied. Deze concentratie van vondsten is geen wonder, want de oeverwallen van de Kromme Rijn en de oudere stroomruggen vormden in die tijd goed bewoonbare plekken waar de boeren vruchtbare en goed te bewerken grond vonden. Bovendien werd de Kromme Rijn in de Romeinse tijd de grens van het rijk, het Romanum Imperium. Een reeks militaire versterkingen verrees langs deze grens, de Limes.

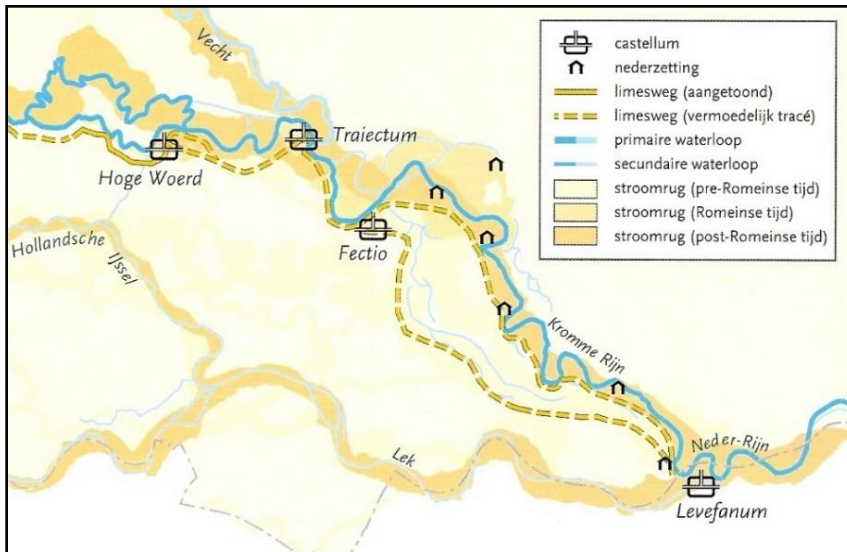
De Rijn als noordgrens van het Romeinse rijk

Toen de Romeinen rond het begin van de jaartelling in het rivierengebied neerstreken troffen zij dus al een – voor die tijd – redelijk dicht bevolkt gebied aan. Aanvankelijk was het de bedoeling van de Romeinen om ook het noordelijke deel van ons land en Duitsland tot aan de Elbe te veroveren. Na een grote veldslag in het Teutoburgerwoud, waar de Romeinse legers een gevoelige nederlaag leden, werden de ambities bijgesteld. De noordelijke grens van het Romeinse rijk kwam langs de Rijn te liggen. Dit betekende dat de Kromme Rijn opeens een belangrijke grens was geworden: ten noorden ervan woonden de 'barbaarse' Friezen en Germanen, ten zuiden ervan strekte het 'beschaafde' Romeinse rijk zich uit. Ook voor de

⁵ Klerks e.a. 2012. Bewoningssporen uit de Jonge Steentijd zijn gevonden in de wijk De Horden.

⁶ Van Es & Hessing (red), 1994.

inheemse bevolking betekende de komst van de Romeinse troepen een grote verandering. De langdurige Romeinse vrede en de Romeinse legioenen zorgden voor welvaart in het achterland.

Romeinse forten langs de Rijn: Levefanum (bij Wijk bij Duurstede), Fectio (Vechten), Traiectum (Utrecht) en Hoge Woerd (Vleuten/De Meern; de Romeinse naam is niet bekend).
Bron: Blijdenstijn, 2005.

Een reeks militaire versterkingen (forten of castella) verrees langs de limes, zoals de grens werd genoemd. Bij Wijk bij Duurstede bevond zich fort Levefanum en bij Utrecht lagen Fectio en Traiectum. Tussen de forten bouwde men wachtposten op zichtafstand van elkaar, zodat berichten met vlag- of lichtsignalen konden worden doorgegeven. In 2004 is zo'n wachtpost gereconstrueerd bij fort Vechten, op de plaats waar vroeger het Romeinse castellum Fectio lag. Op de oeverwal van de Kromme Rijn en iets ten zuiden ervan werden wegen aangelegd die de versterkingen met elkaar verbonden: de eerste doorgaande wegen in ons gebied. Langs de wegen stonden stenen waarop de afstand naar de volgende forten was aangegeven. In het kader van het Romeinenjaar (1997) zijn diverse nieuwe grenspalen langs de limes geplaatst. Twee van deze palen staan aan de Trechtweg, de archeologen denken dat deze weg een van de oude Romeinse wegen is. In 2021 is de Neder-Germaanse Limes (de grens van het Romeinse Rijk in Nederland en een deel van Duitsland) ingeschreven op de Lijst van het Werelderfgoed van Unesco.

Links: reconstructie van een Romeinse wachtpost bij de legerplaats Fectio bij fort Vechten. Rechts: grenspaal van het Romeinse rijk langs de Caspargauw, één van de grenspalen die in 1997 zijn geplaatst in het kader van het Romeinenjaar. In de gemeente bevinden zich vijf van deze grenspalen.

3.2 Middeleeuwen en nieuwe tijd

In het begin van de vijfde eeuw na Christus hebben de Romeinen dit deel van Nederland verlaten. Geleidelijk viel het Romeinse rijk in stukken uit elkaar en kregen andere volkeren het voor het zeggen. De Franken trokken naar het zuiden en stichtten een rijk in het huidige Frankrijk. Na verloop van tijd breidden zij hun macht ook naar het noorden uit. Een tijdlang vormde de oude Romeinse limes de grens tussen het Frankische gebied in het zuiden en het Friese gebied in het noorden. Uiteindelijk werden ook de Friezen verslagen en werd het Friese gebied bij het Frankische rijk gevoegd.

Utrecht werd geleidelijk een belangrijke plaats. Omstreeks 630 liet de Frankische koning Dagobert op het terrein van het oude Romeinse castellum een kerk bouwen. Ook in het oude Romeinse fort Levefanum is een kerkje gesticht, want Dorestad was een belangrijke handelsstad aan het worden. Helaas is van dit fort, en ook van het kerkje, tot op heden niets teruggevonden. Mogelijk zijn de resten door erosie van de Rijn/Lek verloren gegaan. Dorestad lag gunstig op de splitsing van de Rijn en de Lek. Het ontwikkelde zich tot een van de belangrijkste handelssteden van toenmalig Noordwest-Europa. De betekenis van de stad blijkt onder meer uit het feit dat Dorestad al in 640 een eigen munt had. De archeologen hebben grote delen van de havenstad opgegraven voordat nieuwbouwwijken als de Horden tot stand kwamen⁷. In de negende eeuw is Dorestad diverse keren overvallen, geplunderd en in brand gestoken door de Vikingen, voor het laatst in 863. Toen was het gedaan met Dorestad. De rivierhandel verplaatste zich naar Tiel, Zaltbommel en de IJsselsteden.

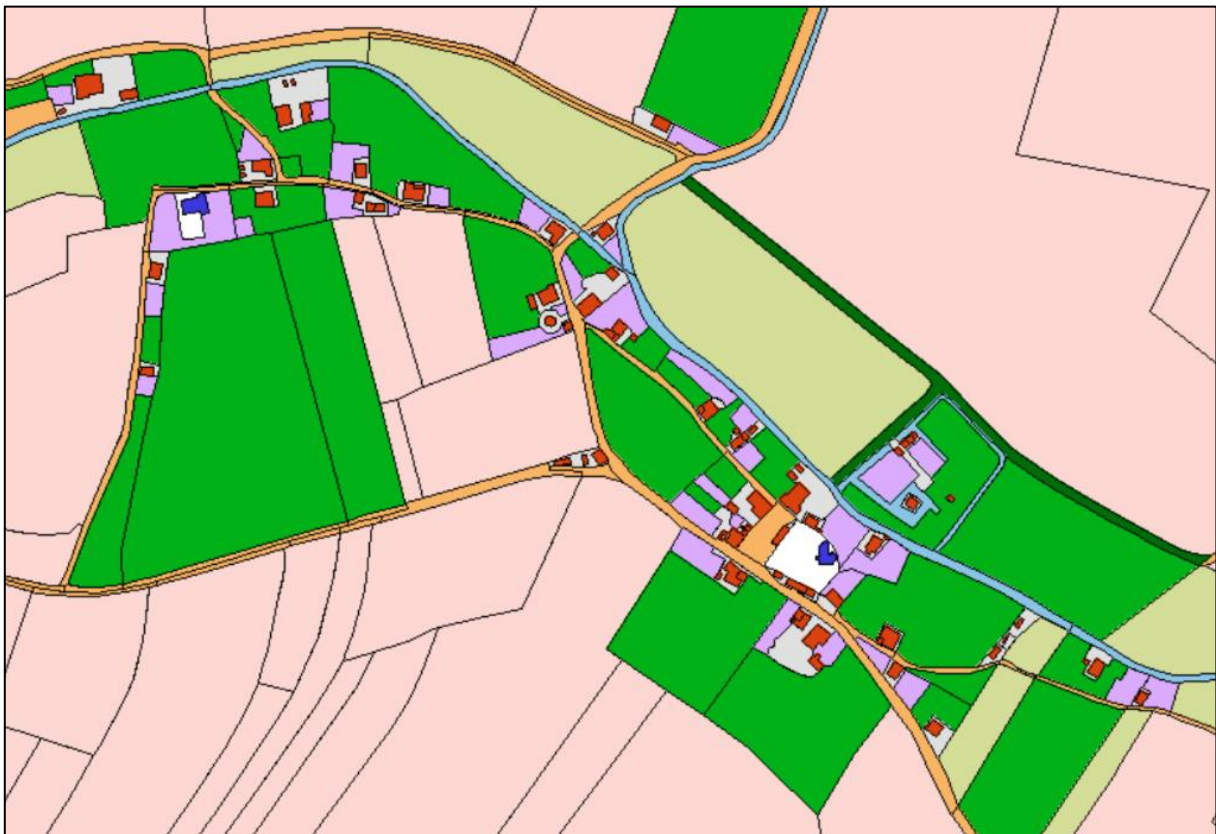
Wijk bij Duurstede kreeg in de veertiende eeuw stadsrechten. Aan de Markt ligt de Nederhof, vanaf omstreeks 1000 een belangrijk bestuurscentrum.

⁷ De opgravingen in Wijk bij Duurstede (1967-1985) zijn de meest omvangrijke die tot dusverre in Nederland zijn uitgevoerd. Uitvoerige rapportages zijn te vinden in de reeks 'Nederlandse Oudheden' van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Rijksdienst Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, beide voorgangers van de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De boeren uit die tijd hebben hun sporen achtergelaten in de vorm van de onregelmatige percelering op de hogere gronden in het Kromme Rijngebied. Dergelijke onregelmatige blokvormige percelen vinden we op meer plaatsen in het rivierengebied terug. De vorm duidt op een oorsprong in de Karolingische tijd. De bewoningsmogelijkheden waren in de vroege middeleeuwen beperkt tot brede stroken: de oeverwallen van de Kromme Rijn, de oeverwallen van de Lek, en de fossiele stroomrug bij Cothen. Hier waren de dorpjes, boerderijen en akkers geconcentreerd. Het Wijkerbroek en het gebied van Langbroek daarentegen bestonden uit moeras en onland, waar de boeren vooralsnog niets te zoeken hadden. Deze gebieden werden pas ontgonnen nadat de Kromme Rijn werd afgedamd (zie hoofdstuk 4).

3.3 Ontwikkeling van de nederzettingen

Cothen

Cothen in 1830: verspreide bebouwing met kleine concentraties bij de kerk en de molen. De boomgaarden in het dorp en de graslanden langs de Kromme Rijn worden omgeven door bouwland. Bron: www.hisgis.nl.

De geschiedenis van Cothen gaat in ieder geval terug tot in de vroege middeleeuwen. Vondsten uit de achtste en negende eeuw laten zien dat er toen al bebouwing was. Mogelijk was het een satellietdorp van Dorestad. Voordat de moderne uitbreidingswijken tot stand kwamen was Cothen een langgerekt dorp met een ijle bebouwing op de zuidelijke oeverwal van de Kromme Rijn. In het rivierengebied heet zo'n langwerpige dorp een gestrekt es- of engdorp. De bouwlanden van de eng bevonden zich aan de zuidkant van het dorp. De boerderijen stonden aan de Brink, de Dorpsstraat en verspreid aan de Ossenwaard en de Rijnsloot. Centrum van het dorp was de Brink, waar de middeleeuwse kerk staat en in de negentiende eeuw de school en schoolmeesterswoning werden gebouwd. Tegenover de Brink, aan de noordkant van

de Kromme Rijn, is in het begin van de veertiende eeuw kasteel Rhijnestein gebouwd. Aanvankelijk was dit alleen een woontoren zoals we die ook van Langbroek kennen. Pas in de negentiende eeuw kreeg het kasteel zijn huidige vorm, toen eerst het woonhuis en later een tweede toren, in neogotische stijl, tot stand kwamen. In de eerste helft van de twintigste eeuw kende Cothen een langzame groei. Er vestigden zich enkele ambachtelijke bedrijven en er werden wat arbeiderswoningen gebouwd. De grote groei vond plaats na de Tweede Wereldoorlog, toen vrijwel het hele gebied tussen de Dorpsstraat/Willem Alexanderweg en de Rijnsloot is volgebouwd.

Langbroek

In het uitgestrekte gebied van Langbroek zijn de meeste boerderijen aan de Langbroekerwetering gebouwd. Op drie plaatsen aan de wetering zijn concentraties in de bebouwing ontstaan: Langbroek (dat vroeger Nederlangbroek heette), Stenen Brug en Overlangbroek.

De Brink van Langbroek.

In tegenstelling tot Cothen, dat vanaf de vroege middeleeuwen een geleidelijke ontwikkeling heeft doorgemaakt, draagt Nederlangbroek alle tekenen van een ontginningsdorp, een gestichte nederzetting waaraan een – in dit geval middeleeuwse – planning aan ten grondslag heeft gelegen. Toen het moerasgebied in het tweede kwart van de twaalfde eeuw werd ontgonnen is de Langbroekerwetering gegraven, werden sloten gegraven en zijn boerderijen in een langgerekte strook langs de wetering gebouwd (zie ook hoofdstuk 4). Bij de kruising van de wetering met de oude weg van Cothen naar Doorn werd een pleintje aangelegd (ook Brink geheten) waaraan de kerk werd gebouwd. Soortgelijke planmatig aangelegde pleintjes met de kerk, ambachtelijke bedrijvigheid en openbare functies (school, gemeentehuis) vinden we in meer ontginningsdorpen uit die tijd, zoals Schalkwijk, Lopik en Benschop.

In Nederlangbroek zijn verschillende middeleeuwse stenen woontorens te vinden die het dorp bijzondere cultuurhistorische betekenis geven. Overlangbroek is een bescheiden dorpje gebleven. Bijzonder is dat de Langbroekerwetering hier een stukje verlegd is, waardoor er een eilandje ontstond waar de kerk, de pastorie en het in oorsprong middeleeuwse huis Zuilenburg op staan. Tussen Nederlangbroek en Overlangbroek vinden we een derde bewoningsconcentratie: de buurtschap Stenen Brug, op het kruispunt van de Langbroekerdijk en de Wijkerweg/Bovenwijkerweg.

De boerderijen, de woontorens, de gaaf bewaard gebleven percelering en de structuur van wegen en waterlopen maken het hele gebied van Langbroek tot een van de best bewaarde middeleeuwse cope-ontginningen van ons land. In de jaren '30 van de vorige eeuw begon Nederlangbroek zich uit te breiden. Er werden middenstandswoningen gebouwd aan de Cotherweg en de Doornseweg en na 1960 zijn kleine uitbreidingswijken gerealiseerd.

Kadertekst: Willem II gotiek

**Tolhuis annex jachtopzienerswoning in neogotische stijl, gebouwd in 1867.
Langbroekerdijk B 11.**

Voorals in Langbroek vinden we tal van gebouwen die gebouwd of verbouwd zijn in neogotische stijl. De vroege neogotiek, tot ca 1860, wordt ook wel Willem II-gotiek genoemd omdat koning Willem II een liefhebber van gotiek was. Kenmerkend voor deze neostijl is het decoratief gebruik van uit de gotiek overgenomen vormen als kantelen, spitsbogen en pinakels. Verschillende middeleeuwse woontorens aan de Langbroekerwetering zijn in neogotische stijl verbouwd, zoals Hindersteijn en Lunenburg. Mooie voorbeelden zijn ook het zomerhuis bij Langbroekerdijk A 62 en het tolhuis en tevens jachtopzienerswoning Langbroekerdijk B 11.

Het absolute hoogtepunt van de neogotiek is de buitenplaats Sandenburg. Kasteel Sandenburg is het hart van het gelijknamige landgoed dat nu ruim 650 ha omvat. Het middeleeuwse kasteel is grotendeels gesloopt in de achttiende eeuw, met uitzondering van de kelders in de toren. De familie Van Lynden kocht de Sandenburg in 1792 en ging zich Van Lynden van Sandenburg noemen. Tussen 1861 en 1864 werd het huidige kasteelcomplex gebouwd, bestaande uit het hoofdgebouw en diverse bijgebouwen, zoals het koetshuis, de oranjerie en de portierswoning. De gebouwen en het omringende park zijn ontworpen door architect S.A. van Lunteren. Zo'n ontwerp van park en gebouwen noemen we een totaal kunstwerk of – in het Duits – Gesamtkunstwerk. Alle gebouwen zijn witgepleisterd en in neogotische tudorstijl opgetrokken.

Koetshuis van Sandenburg, architect S.A. van Lunteren.

Wijk bij Duurstede

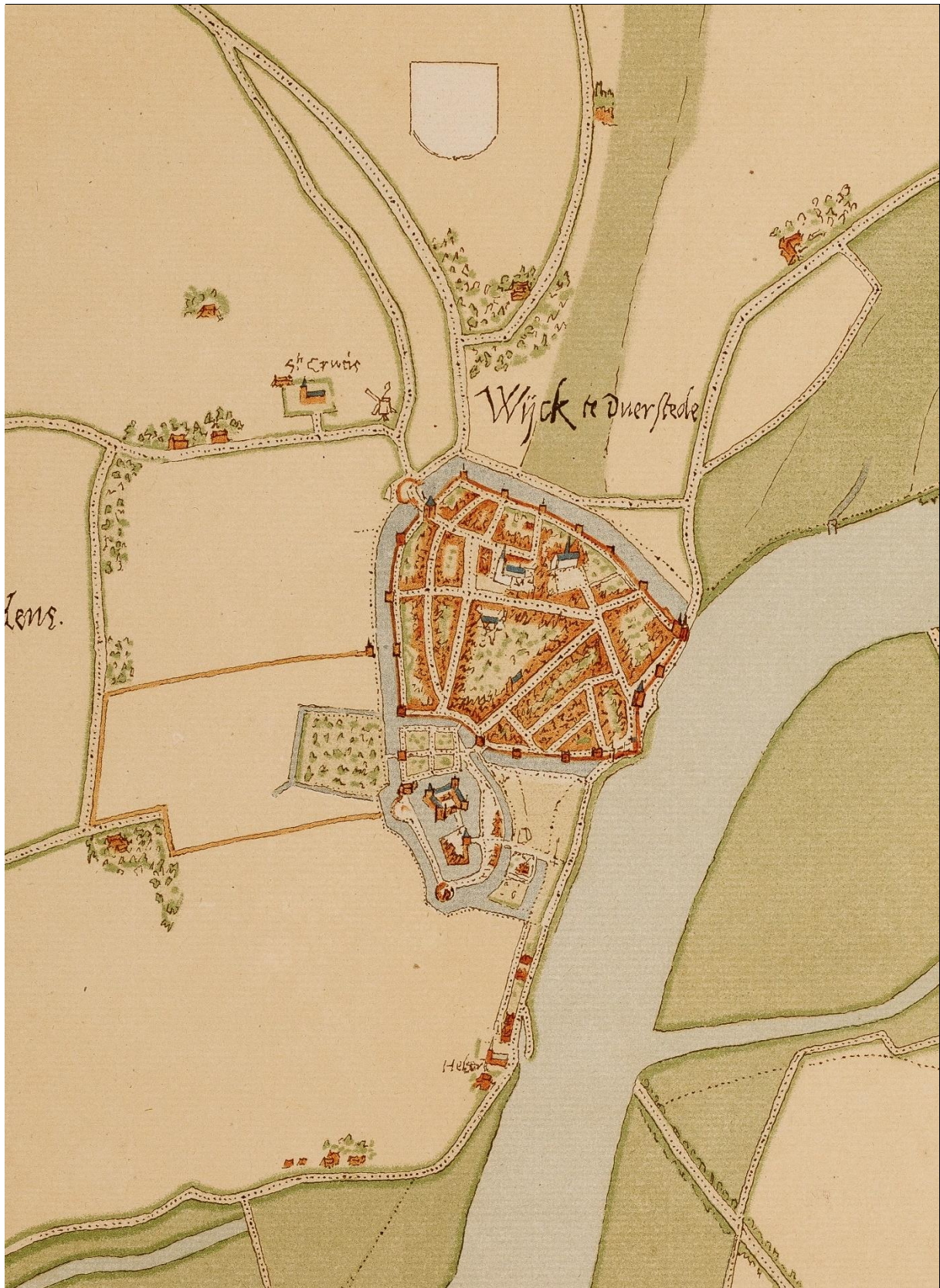
De Romeinen legden bij het splitsingspunt van de Rijn en de Lek het castellum Levefanum aan. Later, vanaf 600, ontwikkelde zich de belangrijke handelsstad Dorestad aan de oevers van de Kromme Rijn. Dorestad werd een van de belangrijkste havens in het rijk van Karel de Grote. De rivieren (Kromme) Rijn en Lek liepen toen anders dan tegenwoordig. Op de kaart hieronder is duidelijk is te zien dat Dorestad (de bruine kleur op de kaart) op de (Kromme) Rijn georiënteerd was en niet op de Lek. Geen wonder, want de Rijn was toen nog de belangrijkste tak van het Rijnsysteem in ons land.

De splitsing van Kromme Rijn en Lek ten tijde van Dorestad⁸. De stad lag op de linkeroever van de Kromme Rijn. Het bruine vlak is daadwerkelijk teruggevonden tijdens de grootschalige opgravingen in de twintigste eeuw, het bruin gearceerde gedeelte is geheel of grotendeels verspoeld doordat de Rijn zijn bedding verlegde. Nummer 1 is het grafveld Frankenhof op de Heul, nummer 2 het grafveld op de Engk en nummer 3 de plaats van het vroegere Romeinse castellum Levefanum, later het bestuurlijke centrum van de stad.

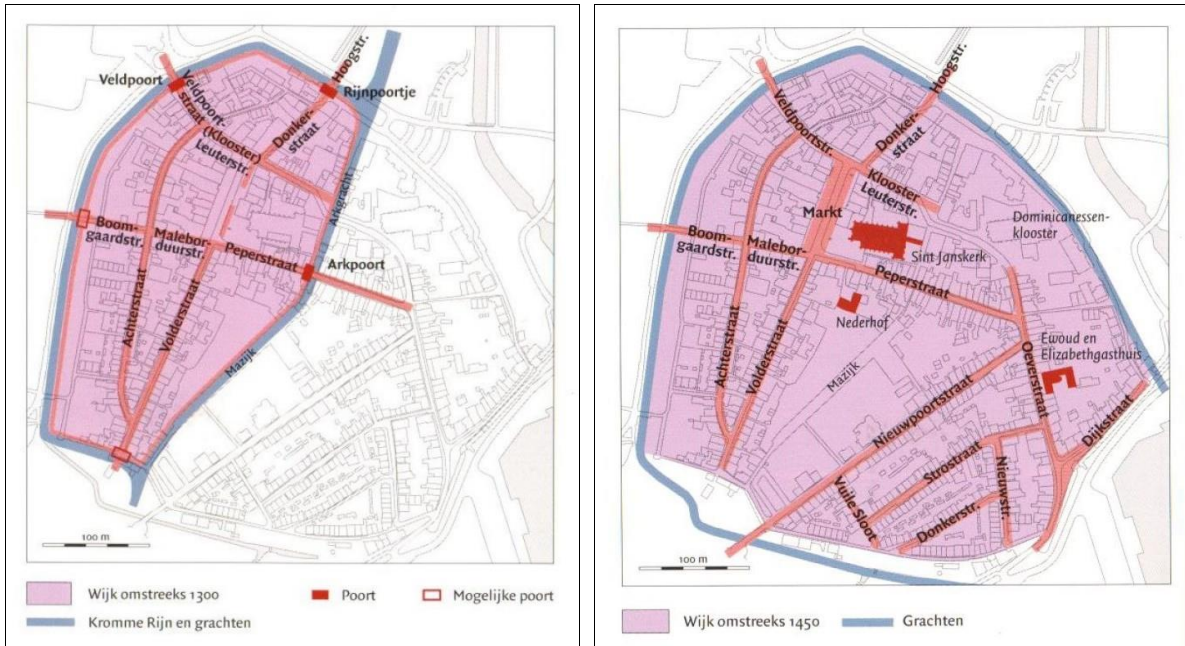
Door erosie en verleggingen van de bedding zijn grote delen van de vroegere stad verloren gegaan. Vermoed wordt dat het bestuurscentrum in die tijd ter plaatse van het Romeinse fort Levefanum heeft gelegen en dat daar ook de oudste kerk van de stad heeft gestaan. Hiervan is tot dusverre niets teruggevonden. De grootscheepse archeologische opgravingen in de twintigste eeuw hebben wel het noordelijke deel van de stad blootgelegd. Hier woonden kooplieden en handelaars, met aanlegplaatsen aan de oever van de Rijn. De rivier verplaatste zich in oostelijke richting, waardoor de aanlegplaatsen steeds verder van de bebouwing kwamen te liggen.

⁸ Klerks, Simons en Hensing, 2012, pagina 71.

Wijk bij Duurstede op de kaart van Jacob van Deventer uit ca 1560. De stad wordt omringd door een muur met muurtorens en stadspoorten. In de stad zijn de Nederhof, het Dominicanesserklooster, het Muntatelier en de Grote of St.-Janskerk aangegeven. Aan de Steenstraat is de Heilige Kruiskapel ingetekend. Ten zuiden van de stad zijn het kasteel, de voorburcht en de tuinen goed te zien.

In de negende eeuw kwam een eind aan de handelspositie van Dorestad door herhaalde plunderingen door de Vikingen en vooral doordat de Rijn zijn loop verlegde. De stad kromp ineen tot een agrarische nederzetting, maar kreeg in de dertiende eeuw nieuwe stedelijke impulsen. Omstreeks 1270 is kasteel Duurstede gebouwd, en de nederzetting Wijk bij Duurstede kreeg in 1300 stadsrechten. Spoedig daarna begon men met de aanleg van een wal en een omgrachting. Delen van de afgedamde Kromme Rijn werden gebruikt voor de gracht. De toenmalige stad was kleiner dan de huidige binnenstad: de Arkegracht (thans Mazijk) was de zuidoostgrens.

Links: de stad in 1300, nadat Wijk bij Duurstede van de heer van Abcoude stadsrechten gekregen had. Rechts de stad omstreeks 1450, toen het zuidoostelijke gebied (Het Oever) bij de stad was gevoegd⁹.

Omstreeks 1350 is de oppervlakte van de stad meer dan verdubbeld toen het gebied ten oosten van de Mazijk en de Plantsoensteeg, tot aan de rivierdijk, bij de stad werd gevoegd. Een deel van de Arkegracht werd gedempt, onder meer voor de bouw van het koor van de Grote of St.-Janskerk op de Markt. Waarschijnlijk is in het midden van de veertiende eeuw de stadsmuur is gebouwd. Hiermee lag de structuur van de binnenstad grotendeels vast. Interessant is dat beide stadsdelen een doorgaande rechte straat hebben die op het kasteel is gericht: de Volderstraat in het oude en de Muntstraat in het 'nieuwe' deel.

Men kon de stad uitgaan of binnenkomen via de volgende poorten: de Leuterpoort in het oosten (nu de onderbouw van de molen Rijn en Lek), de Waterpoort bij de haven, de Vrouwenpoort in het westen en de Veldpoort en Rijnpoort in het noorden. Verder was er nog een poort die de Muntstraat met het kasteelterrein verbond. De stadsmuur was versterkt door diverse muurtorens. Op één van deze torens werd in 1644 de molen gebouwd die Jacob van Ruisdael schilderde op zijn schilderij 'Gezicht op Wijk bij Duurstede'.

Dijkstraat 8, met zestiende-eeuwse trapgevels als beëindiging van de scheidingsmuren.

⁹ Bron: J. van Doesburg, 2000.

Haar grootste bloei beleefde de stad in de vijftiende en zestiende eeuw, nadat de bisschoppen van Utrecht hun intrek hadden genomen in het kasteel Duurstede en de riviertol en de munt uit Rhenen naar Wijk bij Duurstede werden verplaatst. Onder het bewind van de bisschoppen David en later Philips van Bourgondië beleefde Wijk bij Duurstede de meest levendige en wellicht ook de meest welvarende periode uit haar geschiedenis. Door toedoen van deze Bourgondische bisschoppen werd de Grote Kerk vergroot. De kerktoren moest de Domtoren in Utrecht naar de kroon steken, maar is nooit voltooid. Het kasteel, dat aanvankelijk alleen uit een sterke woontoren bestond, werd enorm uitgebreid, met onder andere de nu nog bestaande zogenaamde Bourgondische toren. In het kielzog van de bisschoppen en hun uitgebreide hofhouding vestigden zich notabelen en handelaars in de stad, waarvan de Nederhof, de Markt en de Peperstraat het centrum vormden. In 1528 kwam het wereldlijk gezag in handen van Karel V en in 1580 werd Utrecht weer de zetel van de bisschoppen. De bloeiperiode van Wijk bij Duurstede was hiermee ten einde gekomen. De sporen van de 'Bourgondische' periode zijn echter kenmerkend voor de stad. Tal van brede dwarshuizen (huizen met nokken evenwijdig aan de straat) met twee bouwlagen hebben scheidingsmuren met laat vijftiende- of begin zestiende-eeuwse trapgevels. Bijzonder is het gebouwencomplex van de Nederhof aan de Markt, met de vroegere gotische toegangspoort aan de Volderstraat.

Na het vertrek van de bisschoppen viel Wijk bij Duurstede terug tot een stadje met een verzorgingsfunctie voor het omringende landelijke gebied. Bedrijvigheid en havenactiviteit waren gering, zodat de ruimte binnen de stadsmuren ruimschoots voldoende was om de bevolking woonruimte te bieden. Sinds de kaart van Jacob van Deventer zijn het stratenpatroon en de bebouwingsstructuur nauwelijks veranderd. Dat er geen gebrek aan bouwgrond was laat de Mazijk zien. Dit was een deel van de oudste omgrachting van de binnenstad en kwam bij de latere stadsuitbreiding centraal binnen de ommuring te liggen en vormde als het ware het middelpunt van de vergrote stad. Toch is er aan de Mazijk, met uitzondering van de beide uiteinden, geen bebouwing ontstaan. De ruimte wordt door grote tuinen met tuinmuren begrensd, waarlangs bomen zijn aangeplant. Alleen via twee smalle toegangen is de straat bereikbaar.

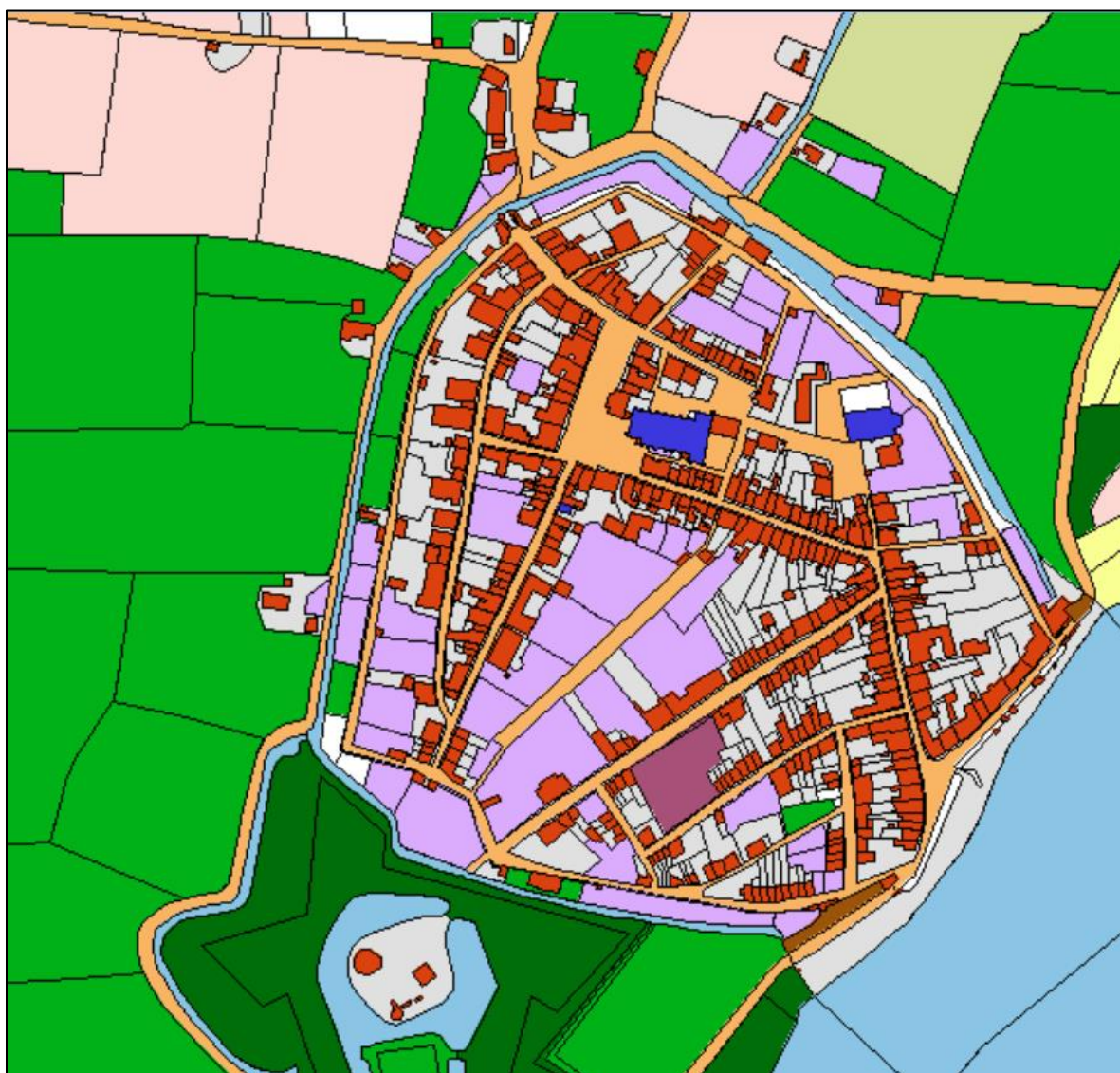
De Mazijk met tuinmuren en laanbeplanting.

Een andere aanwijzing dat er in de binnenstad ruimte genoeg was is dat er tot in de twintigste eeuw functionerende stads-boerderijen waren. Veel boerderijen waren gevestigd aan de Achterstraat; de voorhuizen hiervan zijn bewaard gebleven. Hiertoe behoort ook een van de oudste boerderijen van ons land, Achterstraat 18, uit het eind van de vijftiende eeuw.

Achterstraat 18.

De stadspoorten (met uitzondering van de Leuterpoort) en het grootste deel van de stadsmuur werden in de negentiende eeuw afgebroken, behalve de 'beermuur' aan de Lek en (gedeeltelijk herbouwde) delen van de muur en muurtorens aan Langs de Wal. Ook de Veldpoort is gedeeltelijk opnieuw opgemetseld.

Wijk bij Duurstede omstreeks 1830. In de binnenstad zijn grote tuinen aanwezig (paars), vooral langs de Mazijk. Buiten de singel stonden toen nog maar enkele gebouwen.

In de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw nam de bedrijvigheid toe. De steenfabrieken bij de stad zorgden voor werkgelegenheid, er kwam een scheepswerf en een houtzagerij en door de verbeterde vaarmogelijkheden op de Kromme Rijn beleefde de fruitteelt een bloeiperiode. Aan de Zandweg verrees een veilinggebouw. De nieuwe huizen zijn vooral buiten de toen al gesloopte stadsmuren gebouwd. Aan de Singel verrezen villa's, middenstandswoningen en enkele nieuwe boerderijen. Blokken arbeiderswoningen zijn gebouwd aan de Singel en de Hoogstraat. Steenfabriek Lunenburgerwaard liet in 1913 een bijzonder complex huizen bouwen (Zandweg 96-114).

Zandweg 96-114.

Na 1970 zijn grote uitbreidingswijken tot stand gekomen waardoor de oppervlakte van de stad meer dan vertienvoudigd is.

Kadertekst: Architect H.A. Meierink

In de eerste helft van de twintigste eeuw zijn er in Cothen en vooral in Langbroek tal van nieuwe woningen gebouwd. Een architect die een stempel heeft gedrukt op de gebouwde omgeving van de gemeente is de uit Doorn afkomstige H.A. Meierink. Hij ontwierp tal van woningen en ook enkele boerderijen. Hij bouwde in Amsterdamse Schoolstijl met overstekende daken en brede gootlijsten.

Doornseweg 107-113, Langbroek

Hoogstraat 28, Wijk bij Duurstede

Doornseweg 55, Langbroek

4. Landbouw

4.1 De ontginningen

De oude landbouwgronden

Oude bouwlanden van Wijk en Cothen lagen op de hoogste delen van de oeverwallen van de Kromme Rijn en de oudere stroomruggen van de Werkhovense Stroom. We kunnen deze oude bouwlanden herkennen aan de grote, wat onregelmatig gevormde percelen langs de Kromme Rijn, zoals in de Ossenwaard en ten westen van de Dwarsdijk. Ook bij Wijk bij Duurstede lagen dergelijke onregelmatige, blokvormige percelen, maar die zijn geheel verdwenen door de uitbreidingswijken. Enkele bewaard gebleven boomgaarden in deze wijken herinneren nog aan het vroegere agrarische verleden.

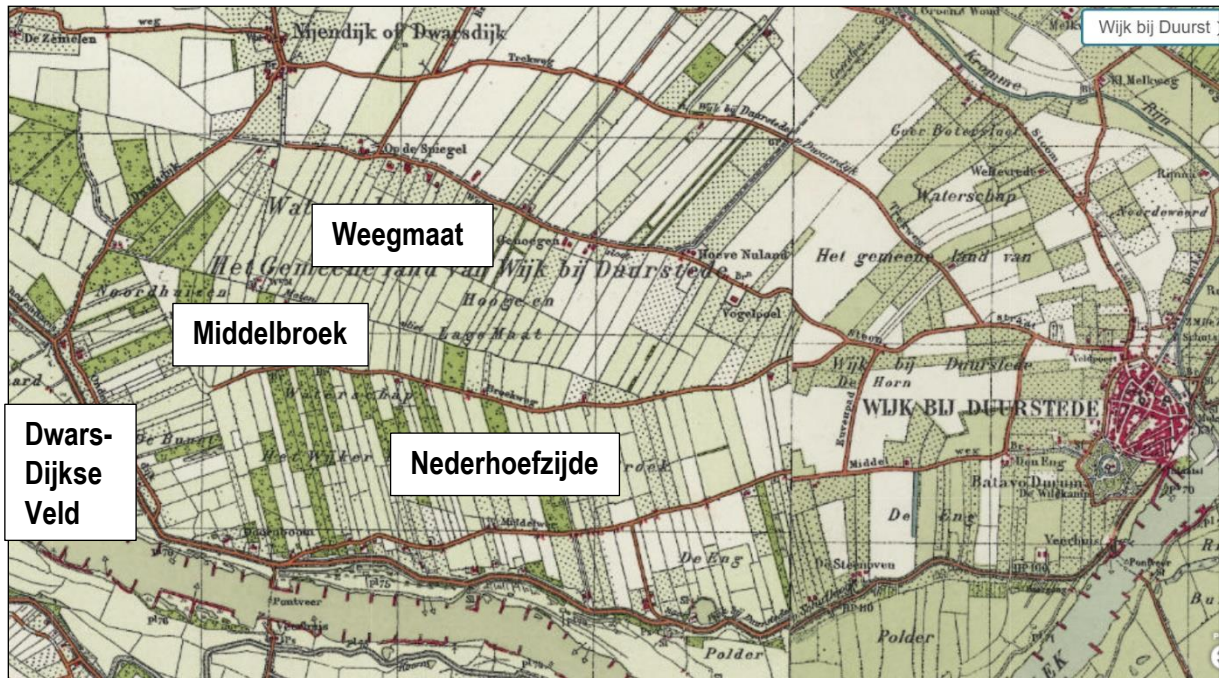
Grote, onregelmatige percelen uit de vroege middeleeuwen op de hoge gronden bij Cothen en Dwarsdijk. Bron: www.hisgis.nl.

Het land tussen Cothen en de Wijkersloot heeft een strookvormige percelering. Dit gebied bestaat uit drie ontginningsblokken¹⁰. Tussen de Bredeweg en de Geersloot of Cothense Zuwe liggen de blokken Middelveld en Opveld. Deze Geersloot is nu niet meer in het terrein zichtbaar, het was de grens tussen de vroegere gemeenten Cothen en Wijk bij Duurstede. Ten westen van de Bredeweg bevindt zich het blok Uitveld.

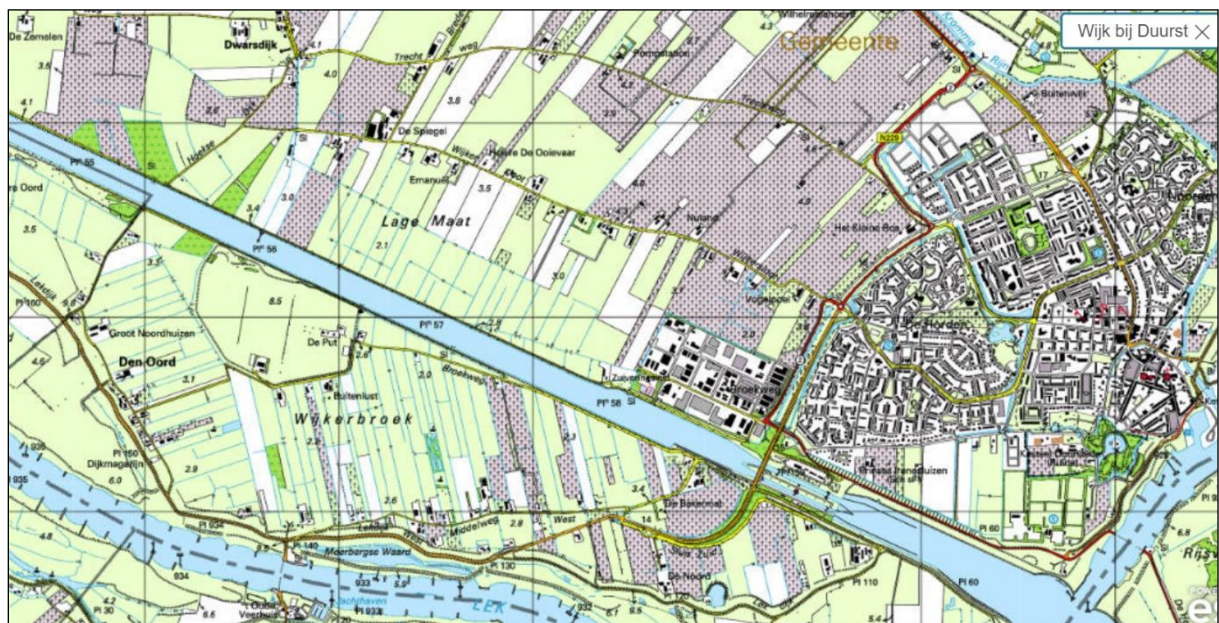
¹⁰ Dekker, 1983, pagina 202.

Het Leuterveld ten oosten van Wijk bij Duurstede heeft eveneens een strookvormige percelering. Het gebied is ontgonnen vanaf de oeverwal van de Rijn, net als het aangrenzende ontginningsblok De Hoeven in de gemeente Amerongen. Vanaf de oeverwal is het land in stroken verdeeld tot de Amerongerwetering, die de achtergrens van de ontginning vormt. Het ontginningsblok is kleiner geworden door verlegging van de Rijn. Hierbij verdween het dorpje Leut, dat al in de negende eeuw wordt genoemd en zelfs een kerk had. De namen Leuterveld, (Klooster)leuterstraat en Leuterpoort herinneren aan het oude dorpje.

De ontginning van het Wijkerbroek

Het Wijkerbroek op de topografische kaart 1 : 25.000 uit ca 1950, voor de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal.

Kaartbeeld 2000. Het Amsterdam-Rijnkanaal doorsnijdt het Wijkerbroek. Ten noorden van het kanaal is de percelering gewijzigd en bij de sluis is bedrijventerrein Broekweg tot ontwikkeling gekomen.

Het Wijkerbroek was een relatief laaggelegen komgebied tussen de Lek en Cothen. Het moerassige broekgebied werd omringd door gronden die al in cultuur waren gebracht: de Eng in het zuidoosten, op de oeverwal van de Lek, de ontginningen van Cothen ten noorden van de Wijkersloot, op de zuidelijke oeverwal van de Kromme Rijn, en de hogere gronden van Dwarsdijk, op de oeverwal van een oudere stroomrug van de Rijn (de Houtense Stroom). In de loop van de twaalfde eeuw is het gebied ontgonnen, waarschijnlijk na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122. We kunnen vier ontginningsblokken onderscheiden:

1. De Nederhoefzijde, gelegen tussen de Middelweg en de Broekweg. Langs de Broekweg lag de Meerwetering die de achtergrens van de ontginning vormde.
2. Het Dwarsdijkse Veld in het westen, ontgonnen vanaf de Lekdijk/Onderdijk, met de Kasloot als achterwetering en tevens de grens met de Nederhoefzijde.
3. De Weegmaat of Hoge en Lage Maat, ontgonnen vanaf de Wijkersloot en met als achtergrens de Weegmaatsewetering of Molenvliet.
4. Het Middelbroek, de restontginning tussen de Broekweg en de Molenvliet.

De Onderdijk (Lekdijk-West) in het Dwarsdijkse Veld.

De nieuwe ontginningen werden verdeeld in smalle strookvormige percelen. Aanvankelijk was het gebied vrijwel onbewoond en vond het gebruik plaats vanuit de boerderijen in de omgeving. De bebouwing beperkte zich tot Vogelpoel, een boerderij die al in de veertiende eeuw wordt genoemd, en enkele boerderijen aan de Onderdijk. Gaandeweg kwam er meer bebouwing en de kadastriskaarten van omstreeks 1830 laten zien dat er toen boerderijen stonden aan de Wijkersloot en de Broekweg. Door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal en de ontwikkeling van bedrijventerrein Broekweg is de ontginningsgeschiedenis minder herkenbaar geworden. De Broekweg en de Molenvliet zijn grotendeels verdwenen en de grondberging bij De Put, aan de zuidkant van het kanaal, heeft een flinke hap uit de middeleeuwse percelering genomen. Voor het overige is de percelering redelijk gespaard gebleven en is

er vooral aan de richting van de strookvormige percelen en de bewaard gebleven blokgrenzen nog iets van de ontginningsgeschiedenis van dit broekgebied te zien.

De ontginning van het Langbroek

Door de dam in de Kromme Rijn kon het laaggelegen moerasgebied van Langbroek in gebruik worden genomen.

De Langbroekerwetering is gegraven om het grote moerasgebied te ontwateren. Tevens diende de waterloop als ontginningsas met de boerderijen aan de noordkant, links op de foto.

Midden in de moerassige kom van Langbroek werd een waterloop aangelegd, de Langbroekerwetering, die als ontginningsas van de nieuwe dorpen Langbroek en Overlangbroek ging fungeren. Omstreeks 1125 werd deze twaalf kilometer lange wetering gegraven, vanuit de Kromme Rijn bij Odijk naar het

zuidoosten, en uiteindelijk tot aan de Amerongerwetering.

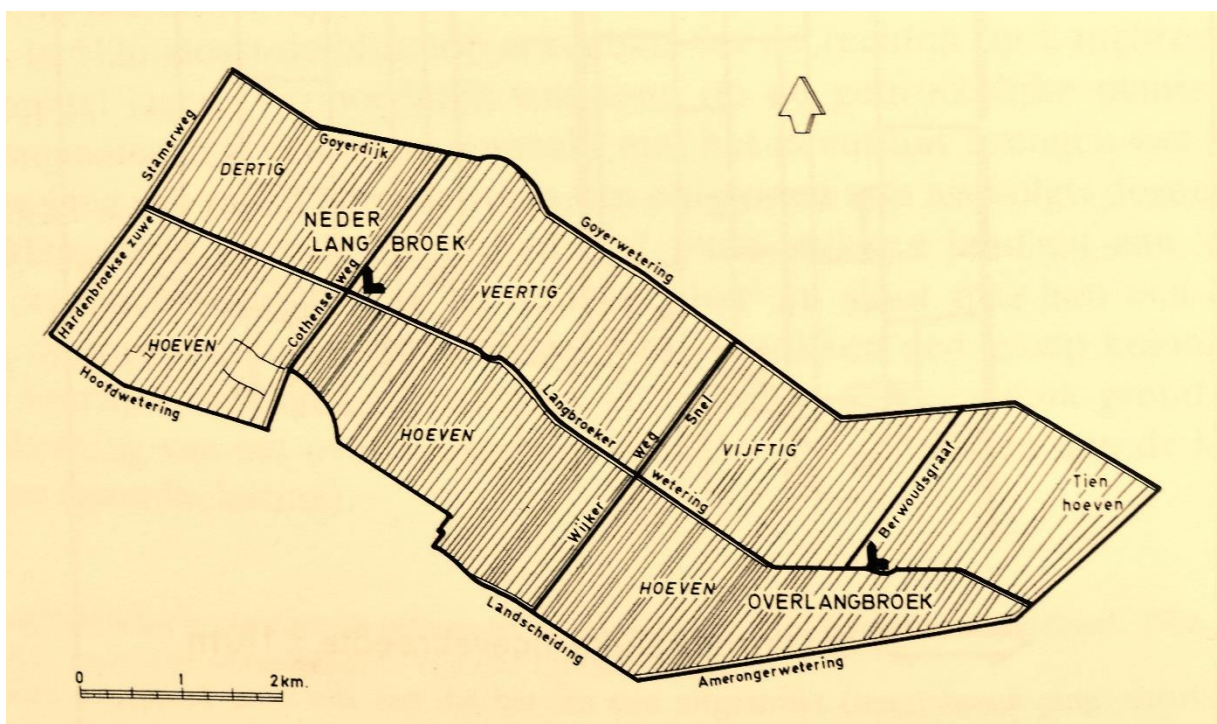
Aan de noordkant vormde de Gooyerdijk de grens met de dorpen aan de flank van de Utrechtse Heuvelrug, in het zuiden had de Landscheiding die functie ten opzichte van de oudere cultuurgronden van Wijk bij Duurstede en Cothen. Bij Odijk komt de Langbroekerwetering uit in de Kromme Rijn.

De Gooyerwetering en de Gooyerdijk.

Na de aanleg van de Langbroekerwetering is het broekgebied in verschillende blokken ontgonnen. De bisschop van Utrecht had contracten (zogenoemde cope) met ontginners gesloten. Zo'n contract hield in dat de ontginners de grond in eigendom kregen, terwijl de hoge rechtspraak en het heffen van belasting aan de bisschop bleven. In 1126 bleek echter, dat de bisschop zich de woeste gronden van het Langbroek ten onrechte had toegeëigend, en dat zij in feite aan het Utrechtse domkapittel toebehoorden. Het kapittel nam de copecontracten over en de ontginning, die vermoedelijk reeds begonnen was, werd onder leiding van de domproost voortgezet.

Het gebied van de Langbroekerwetering is dus een cope-ontginning: een planmatig opgezette ontginning met – waar mogelijk – vaste lengte- en breedtematen¹¹. De standaardmaten van een kavel in een cope-ontginning was 1250 bij 110 meter, ongeveer 13,5 ha. In het gebied van Langbroek is echter enigszins afgeweken van de indeling in andere cope-ontginningen. Wel is aan weerskanten van de Langbroekerwetering de maat van 1250 meter (zes voorling) aangehouden, maar de breedte van de kavels bedroeg geen 110 meter maar 55 meter. Het land van de boeren lag namelijk aan weerskanten van de wetering, zodat de totale lengte van de kavels 2500 meter bedroeg. Dit is ook de reden waarom er oorspronkelijk maar één boerderijstrook (en wel aan de noordkant) van de Langbroekerwetering lag. Ook nu vinden we hier nog de meeste boerderijen. De afwijking van het normale stramien had waarschijnlijk te maken met het feit dat er grote verschillen waren in de kwaliteit van de grond. Om het gebied zo eerlijk mogelijk te verdelen onder de boeren werden kavels over de hele breedte van het ontginningsblok uitgegeven.

De ontginningsblokken in Langbroek. Bron: Dekker 1983. De namen van de ontginningsblokken geven ongeveer, maar niet precies, het aantal hoeven (boerderijen) aan.

Hier en daar treffen we onregelmatigheden aan in de strakke inrichting van het land. Op sommige plaatsen moest men namelijk rekening houden met oudere ontginningen, zoals tussen de Cothergrift en boerderij de Grote Maat bij Cothen het geval was. In het zuidelijke deel van Overlangbroek moest de aansluiting

¹¹ Van der Linden, 1956.

gemaakt worden met al bestaande ontginningen (De Hoeven en Leuterveld) vanaf de Lekdijk tot de Amerongerwetering.

De ontginning van het gebied is in verschillende fasen verlopen. Het eerst was het gebied van Nederlangbroek aan de beurt. Dit werd 'veertighoeven' genoemd en ligt tussen de Cotherweg/Doornseweg en de Wijkerweg/Bovenwijkerweg. De volgende fase betrof het blok 'dertighoeven' tussen de Cothenseweg/Doornseweg en de nu verdwenen Stamerweg bij de boerderij Stamerakker. Overlangbroek bestaat uit het blok 'vijftighoeven' en de restontginning 'tienhoeven' in het oosten van dit dorpsgebied. De oude weg van Cothen naar Doorn, die al bestond voor de ontginning, heeft de verkaveling van heel Langbroek bepaald: alle doorgaande sloten lopen hier evenwijdig aan. Op de kruising van deze weg en de Langbroekerwetering werd de kerk van Nederlangbroek gebouwd en ontstond het centrum van het dorp.

4.2 Bodemgebruik

Er was vroeger – meer dan tegenwoordig het geval is – een sterke samenhang tussen het boerenbedrijf en het omringende landschap. De wijze waarop het land door de boeren werd gebruikt was afhankelijk van de terreinomstandigheden, zoals waterhuishouding en bodemvruchtbaarheid. De akkers en boomgaarden lagen bij de oude dorpen, op de oeverwallen van Neder-Rijn en Kromme Rijn en op de stroomruggen van oudere Rijnlopen. De akkers lagen in complexen bij elkaar, die hier engen werden genoemd. De lagere gronden in het gebied van de Langbroekerwetering werden vooral gebruikt als weiland of hooiland. Hier liggen ook tal van hakhoutpercelen. In het begin van de negentiende eeuw bevatte de gemeente Langbroek een grote oppervlakte hakhout. Dit had verschillende toepassingen. Eikenhakhout werd geteeld voor de eek (de schors die onder meer in de molen Rijn en Lek werd gemalen tot run, een stof die gebruikt werd bij leerlooien), essenhakhout diende vooral om stelen van gereedschappen van te maken. Het essenhakhout in Nederland komt vrijwel alleen in het Kromme Rijngebied voor¹². Wat niet gebruikt kon worden werd verkocht als brandhout. Dagelijks voeren kleine schuiten met brandhout naar de stad Utrecht¹³. De handel in hout was een belangrijke inkomstenbron van de bewoners van Langbroek. Tegen het eind van de negentiende eeuw nam de behoefte aan brandhout in de stad af en schakelden de boeren over op griend: wilgenhakhout. In de snijgrienden werden de wilgentenen jaarlijks geoogst. De tenen gebruikte men vooral om manden te vlechten. Daarnaast waren er hakgrienden, waarvan het hout in een cyclus van drie tot vier jaar geoogst werd. Van de mooiste wilgenstokken maakte men hoepels voor houten tonnen, de mindere kwaliteit kon gebruikt worden als bonenstaken. Een griend bleef zo'n 15-20 jaar rendabel en werd daarna gerooid. Voordat een perceel met nieuwe bomen werd beplant moest het drie spaden diep worden omgespit. De Langbroeker landlieden golden als de beste griendspitters. In de tweede helft van de twintigste eeuw verdween de markt voor hakhoutproducten en liet men veel bomen doorgroeien tot opgaand bos.

Bosperceel aan de Gooyerdijk.

¹² Op de Cultuurhistorische Waardenkaart zijn de oude bossen, hakhout en parkbossen opgenomen die als waardevolle bospercelen door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn geselecteerd. Zie: www.cultureelerfgoed.nl.

¹³ Van Bommel (1996) noemt ook houtvloten op de Kromme Rijn.

Kadertekst: grienden

Grienden zijn stukken land, beplant met verschillende soorten wilgen, die periodiek worden gekapt. We kennen twee soorten grienden: snijgrienden, waar de uitlopers (wilgentenen) jaarlijks worden afgesneden, en hakgrienden, die om de drie á vier jaar worden gekapt. In de gemeente zijn alleen in het gebied van Langbroek en op enkele plekken in de uiterwaarden grienden aangelegd.

De tenen gebruikte men onder meer om manden te vlechten. In Langbroek en Wijk bij Duurstede waren enkele mandenmakerijen. De takken hadden diverse toepassingen: voor een deel werden ze gebruikt als boerengeriefhout, bijvoorbeeld om hekken of wanden van schuurtjes te vlechten. Ook schuilplaatsen voor het vee en de 'horden' die gebruikt werden als brug om sloten over te steken, waren van dit vlechtwerk gemaakt. Verder werden de takken gebruikt als hoepels voor tonnen en om zinkstukken voor dijken te maken. Bij de aanleg of versterking van glooiende dijken werd het talud van de dijk dat onder water lag beschermd door matten van wilgenhout, waar steen op gestort werd.

Griend langs de Langbroekerdijk bij Groenesteijn.

De graslanden in de uiterwaarden waren en zijn voor de boeren bijzonder waardevol. Vrijwel elk jaar overstroomden de uiterwaarden in het voorjaar en het slib, dat daarbij afgezet wordt, vormt een natuurlijke bemesting. In de Bosscherwaard beschermde een zomerdijk het land tegen onverwacht hoog water in voorjaar en zomer. In de winter werd juist water ingelaten dat men een tijd liet staan, zodat alle slib tot bezinking kon komen. Een sluisje in de zomerdijk zorgde voor de aan- en afvoer van het water.

Sluisje in de zomerdijk van de Bosscherwaard.

In de twintigste eeuw is het areaal bouwland flink afgenomen ten faveure van grasland en boomgaarden. De fruitteelt was vanouds al belangrijk rond Wijk bij Duurstede en Cothen en heeft inmiddels ook een groot deel van het Wijkerbroek ingenomen. De meeste oude hoogstamboomgaarden zijn verdwenen en omgezet in laagstamfruit. In Cothen en in enkele buitenwijken van Wijk bij Duurstede, onder andere in De Horden, zijn nog hoogstammen te vinden.

In Cothen en aan de Wijkersloot vinden we veel fruitteelt. De afgelopen jaren zijn veel peren aangeplant.

5.2 Boerderijen en bijgebouwen

De boerderijen in de gemeente zijn voornamelijk langhuisboerderijen en dwarshuis- of T-boerderijen. Slechts op enkele plaatsen komen we krukhuisboerderijen tegen. Langhuisboerderijen behoren tot de groep van de hallenhuizen: langwerpige gebouwen met ankerbalkgebinten. Ankerbalkgebinten zijn staanders en dwarsbalken die de draagconstructie van het dak vormen. De gebinten verdelen de (bedrijfs)ruimte in de lengte in drie zogeheten 'beuken'. In het midden de hoge middenbeuk, aan weerskanten de kleinere zijbeuken. Het woongedeelte en het bedrijfs gedeelte zijn door middel van een brandmuur van elkaar gescheiden. Veel van de traditionele boerderijen in Langbroek zijn aangepast aan de melkveehouderij. Het achterhuis kon vrij laag blijven: een dorsruimte was niet nodig en de opslag van hooi vond plaats in hooibergen die los van het hoofdgebouw stonden. Grote dubbele deuren vinden we dan ook over het algemeen niet in de achterhuizen. De koeien stonden in twee rijen, met de koppen naar het midden, waar een vrij smalle voergang was. Tussen de koeien en de zijmuren bevonden zich de groepen of mestgoten. De mest werd door kleine grupdeuren of mestluiken naar buiten geschepd. De gier liep via de grup door de achtergevel naar buiten en kwam daar in de gierkelder of in een sloot terecht. Meestal bevond zich in het achterhuis ook een spoel- of pompruimte. Op de betimmerde zolder boven de koeien was de tasvloer, de ruimte voor opslag van stro. Soms was daar ook een knechtenkamer ingericht.

In de loop van de zeventiende eeuw ging men het woongedeelte naar één kant uitbouwen. Hierdoor ontstond een asymmetrisch gebouw dat de bouwhistorici een krukhuis noemen. In de uitbouw werden vaak een kelder met daarboven een opkamer ondergebracht. Krukhuisen zijn zeldzaam in de gemeente maar Cloetingerhof aan de Caspargauw en Middenrust aan de Langbroekerdijk B zijn mooie voorbeelden. Een volgende fase in de ontwikkeling was dat het woonhuis aan beide kanten werd uitgebreid, zodat de karakteristieke dwarshuis- of T-boerderij ontstond, waarbij de nokken van woongedeelte en bedrijfs gedeelte loodrecht op elkaar staan en van boven de hoofdletter T vormen.

Stal bij boerderij Leuterveld (Rijndijk 6) met stalramen en mestluiken. De stal is in 1924 gebouwd en ontworpen door architect J. van Wamel.

De Cloetingerhof, Caspargauw 8, is een krukhuisboerderij uit het begin van de achttiende eeuw. De 'kruk' is het rechterdeel van het voorhuis waarin de kelder en de opkamer zitten.

Langbroekerdijk A 68 in Langbroek is een langhuisboerderij uit het begin van de negentiende eeuw met een zomerhuis dat omstreeks 1850 is gebouwd.

In vergelijking met het achterhuis is het voorhuis tamelijk groot. Er was ruimte nodig voor de melk- en kaaskelders. In Langbroek, met zijn drassige bodem en zijn hoge waterstanden, konden ze niet diep worden uitgegraven. Daarom is de kaaskelder half verdiept aangelegd met een opkamer erboven. De kelder ligt meestal aan de 'koude' noord- of oostkant van het huis. In de kelder stonden de pekelbakken waarin de kaas gepekeld werd. In de opkamer boven de kelder of in een aparte kaaskamer werden de kazen te rijpen gelegd. Uiteraard bevond zich in het voorhuis ook de woonkamer annex keuken; een aparte keuken was er over het algemeen niet. In de twintigste eeuw is vaak een aparte keuken in het achterhuis gebouwd. Bij de oudere boerderijen is de voorgevel vaak asymmetrisch. In de negentiende eeuw werd de indeling van de nieuw gebouwde boerderijen meer symmetrisch. De ingang wordt midden in de gevel of in een zijgevel geplaatst en de vensters worden even groot en regelmatig over de gevel verdeeld. De bedsteden maakten plaats voor slaapkamers op de verdieping, zodat daar eveneens grote vensters worden geplaatst.

Boenstoep aan de Langbroekerwetering bij boerderij Langbroekerdijk A 8.

Behalve de hoofdgebouwen vinden we tal van bijgebouwen op het erf: wagenschuren, zomerhuizen, kippenhokken en

hooibergen. Een zomerhuis werd in de zomer als woning gebruikt, daar werd ook de boter- en kaasbereiding ter hand genomen¹⁴. Het achterste deel van het zomerhuis werd gebruikt als stal of wagenberging. Bij sommige boerderijen was ook een bakhuisje, waarin het brood gebakken werd. Boenhokken, die in het Utrechtse veenweidegebied veelvuldig voorkomen, vinden we niet in de gemeente, wel hebben verschillende boerderijen aan de Langbroekerwetering een boenstoep.

Wat de ligging van de boerderijen betreft zijn er grote verschillen. De landbouwgronden van Cothen en Wijk bij Duurstede zijn lange tijd bewerkt door boeren in het dorp of de stad. Enkele boerderijen stonden aan de dijken van Neder-Rijn en Lek. Bijzondere boerderijen, die al vroeg in de archieven worden genoemd, hadden een omgrachting. Dit waren onder meer Vogelpoel, Rimmegen en De Eng.

Vogelpoel aan de Wijkersloot, voorbeeld van een omgrachte boerderij.

Het boerenerf

Het boerenerf was eigenlijk een boerderij in het klein: gericht op de productie van voedsel, maar dan voor het boerengezin, terwijl de grootschalige productie op het land voor de verkoop was. Een deel van het erf was ingericht als moestuin, een ander deel als boomgaard. En natuurlijk was het de plek voor de gebouwen zelf. Het oprijpad naar de weg (bij weteringen met een brug over het water) en een flinke oppervlakte verharding vormden de manoeuvreerruimte voor de landbouwwerktuigen. Soms was er nog plaats over voor een kleine wei voor jongvee of kippen.

Tussen het woongedeelte en de weg was de siertuin. Soms stond er voor het huis een rijtje leibomen, meestal lindes, die de functie van zonwering hadden. In de winter, als de bomen geen blad hadden, kon

¹⁴ Woudenberg, G.B.H. van, 2013.

de laagstaande zon de woonvertrekken nog een beetje verwarmen. In de zomer bleef het dankzij het bladerdak koel in huis. Zulke leibomen komen ook nu nog veel voor.

De meeste boerentuinen in de gemeente Wijk bij Duurstede zijn vrij eenvoudig van karakter, met het accent op de moestuin. Het nut, namelijk de teelt van groenten, staat hier voorop, terwijl de sieraspecten van bijkomend belang waren. Tuinen zonder opsmuk. Een deftige vorm is de boerentuin waarin we duidelijk stedelijke aspecten in terug vinden. Zoals ook de stedelijke architectuur zijn intrede op het platteland heeft gedaan, vanaf de zeventiende eeuw, is ook de tuinarchitectuur op de boerderij toegepast. In deze tuinen zijn de siertuin en de moestuin meestal van elkaar gescheiden en is het siergedeelte in geometrische stijl aangelegd. Buxushaagjes scheiden de verschillende perken, en waar geen bloembedden zijn aangebracht is de bodem bedekt met grof riviergrind.

Leibomen vinden we niet alleen bij boerderijen, ook bij woonhuizen, zoals deze woning aan de Ambachtslaan in Cothen.

5. Waterhuishouding

5.1 De oudste dijken

Op diverse plaatsen vinden we dijkes uit de tijd van vóór de doorgaande bedijking van de Neder-Rijn en Lek. In het gebied van de Kromme Rijn is de oude dijenstructuur prachtig bewaard gebleven. Op de hogere delen van de oeverwallen en stroomruggen van fossiele rivieren waren in de vroege middeleeuwen al dorpen tot ontwikkeling gekomen, zoals Cothen en de kleine buurtschappen als Tuur en Dwarsdijk. Op deze hogere gronden werden de bouwlandcomplexen aangelegd, de engen. Met behulp van lage dijkes, zoals de Tuurdijk, de Dwarsdijk en de Hoeksedijk beschermden men de dorpsgebieden tegen het overstromingswater van de (Kromme) Rijn en de Lek. Soms vormden deze dijkes de grens tussen twee ontginningsblokken. Dit zijn zijdwendes of zuwen. De dijkes konden vrij laag blijven omdat het water niet hoog opliep. De rivieren hadden destijds volop ruimte omdat bijvoorbeeld de grote kommen van Langbroek en Schalkwijk nog niet bedijkt waren en als overloop konden fungeren. Wanneer deze dorpsdijkes werden aangelegd is niet bekend, waarschijnlijk bestonden ze al omstreeks het jaar 1000.

De Hoeksedijk is een van de oudste dijken in het Kromme Rijngebied.

5.2 De dam in de Kromme Rijn

Ten zuiden van Wijk bij Duurstede, in het oostelijke deel van Lekdijk Oost bij kasteel Duurstede, bevindt zich een recht stuk dijk. Dit weinig opzienbarende deel van de dijk is een bijzonder belangrijke plek voor de geschiedenis van het Kromme Rijngebied. Hier werd op last van de bisschop van Utrecht in 1122 de dam in de Kromme Rijn gelegd, een handeling die voor het hele Kromme Rijngebied tussen Amerongen en de stad Utrecht grote gevolgen heeft gehad¹⁵.

¹⁵ Borger e.a. (2016) betogen dat het besluit tot aanleg van de dam weliswaar in 1122 genomen is, maar dat de aanleg ervan op zijn vroegst in 1123 heeft kunnen plaatsvinden.

Langs de Kromme Rijn liggen geen rivierdijken. Kennelijk waren de grote rivieren ten tijde van de afdamming, in 1122, nog niet voorzien van doorgaande dijken. De Kromme Rijn was al geruime tijd aan het verzanden en voerde veel minder water af dan de Lek. Was de afdamming van de Kromme Rijn onderdeel van een eerste doorgaande bedijking van de Lek? En wat was de aanleiding voor een dergelijke kostbare maatregel? De bronnen laten ons hierbij in de steek, maar duidelijk is dat de dijk van Neder-Rijn en Lek niet alleen de aanliggende gronden, maar tevens grote delen van de huidige provincies Utrecht en Zuid-Holland beschermt. Van Bemmél spreekt van de belangrijkste rivierdijk van ons land¹⁶. We mogen echter veronderstellen dat de aanleg van de dam nodig was om de bedijking van de Lek te kunnen uitvoeren, hetzij als het begin, maar waarschijnlijk als het sluitstuk.

De Rijnsloot voert het water van Cothen af naar de Oude Kromme Rijn.

5.3 Afwatering van de landbouwgronden

De hoger gelegen gronden waterden vanouds af op de Kromme Rijn of op de komgebieden van het Wijkerbroek en het Langbroek. Weteringen als de Nachtsloot, de Wijkersloot en de Rijnsloot voerden het overtollige regenwater af naar de rivier. Door de dam in de Kromme Rijn werd de afwatering van dit gebied belangrijk verbeterd. Er kwam geen rivierwater van bovenstrooms meer, waardoor de waterstand in de afgedamde rivier daalde. Behalve de hooggelegen oeverwallen konden ook de laaggelegen komgebieden in gebruik worden genomen. Dit betekende voor de oudere dorpen, die vroeger hun overtollige water gewoon in de moerassige komgebieden lieten lopen, dat er weteringen moesten worden aangelegd op de grens met de nieuwe ontginningen van Langbroek. De Gooyerwetering ving het water op van de dorpen Doorn, Darthuizen en Leersum. De Hoofdwetering (Kleidijk en Weerdensteinsesloot) en de Landscheiding vormden de grens met de oude cultuurgronden van Werkhoven, Cothen en Wijk bij Duurstede. De Gooyerdijk, Amerongerdijk en de Landscheiding/Kleidijk zorgden ervoor dat er geen water van de hogere gronden ten noorden van Wijk bij Duurstede naar Langbroek kon stromen.

¹⁶ Van Bemmél, 2009.

Overigens hadden de bewoners van Langbroek de verplichting het water van de aangrenzende dorpen op de Utrechtse Heuvelrug af te voeren. Ze hadden de plicht *'t water van de gheberchte ende ander bovenliggende dorpen ende plaetsen op hemluiden komende te lossen ende quijt te worden*. Via brede sloten stroomde het water uit dit 'gebergte' van de Gooyerwetering naar de Langbroekerwetering. Hiervoor waren heulen (gemetselde duikers) aangelegd in de Gooyerdijk. Deze sloten lagen langs de Bovenwijkerweg (De Snel), de Doornseweg en de Stamerweg. Een vierde sloot, de Berwoudsgraaf, mondde bij de kerk van Overlangbroek uit in de Langbroekerwetering.

Op de grens van het Wijkerbroek was al voor het jaar 1000 een dijkje aangelegd om het oude cultuurland van Dwarsdijk en Tuur te beschermen tegen overstromingen. Bij de ontginning van het Wijkerbroek zijn weteringen gegraven als de Kasloot en de Molenvliet die het water via de Dwarsdijkse Wetering afvoerden naar de (Oude) Kromme Rijn¹⁷. In de vijftiende eeuw is in het Wijkerbroek een poldermolen gebouwd om de afwatering van het gebied nog verder te verbeteren.

Aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal

Gemaal Caspargauw met daarachter de Caspargauwse Wetering. In 1972 is gemaal Caspargauw in gebruik genomen. Het gemaal staat aan de Kanaaldijk-Noord van het Amsterdam-Rijnkanaal. Tegelijk met de bouw van het gemaal is een nieuwe wetering gegraven, de Caspargauwse Wetering, tussen de Oude Kromme Rijn en het nieuwe gemaal. Het gemaal van het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden pompt in droge periodes water uit het Amsterdam-Rijnkanaal in de wetering ten behoeve van de landbouw. Als er teveel water in de wetering staat kan het via een stuw naast het gemaal afstromen naar het (lager gelegen) Amsterdam-Rijnkanaal.

Door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal is de waterhuishouding in de gemeente gewijzigd. En deel van het overtollige neerslagwater wordt nu geloosd op dit kanaal, terwijl in droge periodes ook water ingelaten kan worden als de boeren en fruitteilers water nodig hebben.

¹⁷ De veronderstelling van Dekker (1983) dat het Wijkerbroek aanvankelijk op de Lek heeft uitgewaterd wordt door Van Bemmel (2017) niet waarschijnlijk geacht.

5.3 Het onderhoud van de dijken

In Wijk bij Duurstede was een waakhuis aan de Dijkstraat en een groot dijkmagazijn aan de Nieuwstraat. Het gebouw stamt uit de achttiende eeuw en wordt nu als woning gebruikt.

Toen de dam in de Kromme Rijn was aangelegd en de dijken langs Neder-Rijn en Lek tot stand waren gekomen moesten deze werken natuurlijk onderhouden worden. Hoe dat in zijn werk ging weten we helaas niet, althans niet voor de eerste periode. Vanaf 1224 is bekend dat er toezicht gehouden werd op

de dam¹⁸. In 1323 werd het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams opgericht. Bovendams wil zeggen stroomopwaarts van de dam in de Hollandsche IJssel die in 1285 is aangelegd. Dit hoogheemraadschap was verantwoordelijk voor de dijken van Neder-Rijn en Lek, van Amerongen tot de dam in de Hollandsche IJssel¹⁹.

De dijken werden vroeger onderhouden door de boeren. Om te bepalen wie welk deel van de kade moest onderhouden werd deze verdeeld in een aantal stukken of 'slagen', waarbij elke hoeve verantwoordelijk was voor het onderhoud van zo'n slag. We noemen dit de 'verhoefslaging' van een dijk of kade. Vaak werden de verschillende slagen met houten of stenen palen aangegeven. Bij de Rijndijk en de Lekdijk zijn de stenen verhoefslagingspalen weggehaald en hebben een nieuwe plek gevonden in de binnenstad van Wijk bij Duurstede: daar zijn er verschillende te vinden.

Ten behoeve van de dijkbewaking waren er vroeger zogeheten waakhuisen. Zo'n waakhuis had de functie van dijkmagazijn. Hier werden de schoppen, zandzakken en kruiwagens opgeslagen. Bovendien diende het als onderkomen voor het 'dijkleger', de manschappen die voor de dijkbewaking zorgden als het hoogwater was. Vaak kreeg een bestaande boerderij er de functie van waakhuis bij, zoals boerderij De Noord, maar soms werden speciale gebouwen ontworpen. Lekdijk-West 39 is een waakhuis uit omstreeks 1880.

Lekdijk-West 39 is een 'waakhuis'. Hier woonde een dijkwachter en het linkerdeel was het dijkmagazijn, waar de materialen werden opgeslagen die men nodig had als er een dijkdoorbraak dreigde: zandzakken, schoppen en kruiwagens. Het pand is omstreeks 1880 gebouwd in opdracht van het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams.

De peilschaalhuisjes aan de Lek zijn in 1896 gebouwd om bij hoog water, en dus met de dreiging van dijkdoorbraken, zicht te houden op de actuele waterstanden. Ze liggen dan ook dichtbij de dijkmagazijnen of waakhuisboerderijen.

De opzet van de peilschaalhuisjes was in grote lijnen gelijk. Het zijn gemetselde 'bakken', uitgevoerd in machinale baksteen en anderhalfsteens dik. Aan de achterzijde, de zijde van de dijk, zijn ze breder dan voor. De gebouwtjes lopen dus taps toe en waren aan de bovenzijde open. Vanaf de dijk loopt een trap naar beneden, naar de hardstenen peilschaal aan de rivierkant van het gebouwtje. Via een riool kon het rivierwater bij hoog water naar binnen stromen. In het peilschaalhuisje kon de waterstand exact worden

¹⁸ Dekker, 1983, pagina 585.

¹⁹ In 1994 is het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams opgegaan in het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

afgelezen, zonder hinderlijke golfslag. De uitslag werd dagelijks per post naar Rijkswaterstaat in Den Haag gestuurd.

Bij de Waterpoort in Wijk bij Duurstede bevond zich ook een peilhuisje, net als bij de duiker in de Lekdijk waardoor vroeger water in de Kromme Rijn kon worden ingelaten. Op de hoek van de Rijndijk en de Aalswaard staat een in 1939 gebouwd peilhuisje waar de waterstanden in het Inundatiekanaal worden geregistreerd.

Als het water een bepaald niveau had bereikt werd de klok geluid als teken dat het dijkleger zich moest verzamelen.

Peilschaalhuisje bij het 'waakhuis' Lekdijk 39.

6. Defensie

Van de verdedigingswerken die de Romeinen hebben gebouwd is tot dusverre niets teruggevonden. Het fort Levefanum is waarschijnlijk verdwenen toen de bedding van de Rijn/Lek verschoof. Ook van mogelijke Romeinse wachtposten langs de Kromme Rijn zijn tot dusverre geen bodemsporen gevonden. Het militaire landschap van de gemeente bestaat uit kasteel Duurstede en de stadsmuren en poorten van Wijk bij Duurstede, de woontorens aan de Langbroekerwetering en Rhijnestein in Cothen. In de negentiende eeuw werd de Kromme Rijn een belangrijk onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

6.1 Middeleeuwse verdedigingswerken

Kasteel Duurstede

De donjon van kasteel Duurstede.

In de dertiende eeuw kocht de graaf van Gelre de bezittingen van de abdij van Deutz in Wijk bij Duurstede, waaronder de Nederhof. Als leenmannen kwamen leden van de familie Van Zuylen in beeld, die zich na enige tijd Van Abcoude gingen noemen. Zweder I van Zuylen van Abcoude begon in de derde kwart van de dertiende eeuw met de bouw van kasteel Duurstede. Het oudste deel is de nog aanwezige vierkante donjon. Aan het eind van dezelfde eeuw is het gebouw uitgebreid. Grote veranderingen vonden plaats in de vijftiende eeuw, vooral door toedoen van bisschop David van Bourgondië, die het kasteel om liet toveren tot een uitgebreid lustslot. Het gebouw werd voorzien van vier ronde hoektorens, waarvan de nog resterende Bourgondische toren de grootste was. De oude donjon kreeg een extra verdieping en in de loop van de zestiende eeuw zijn er rond het kasteel vijf aarden bastions aangelegd. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw raakte het kasteel in verval, het had toen al geen defensieve functie meer. Tuinarchitect J.D. Zocher jr. transformeerde de bastions in 1852 in een wandelpark.

Woontorens

Aan de drie meter dikke muren van de donjon van kasteel Duurstede is te zien dat het gebouw wel degelijk bedoeld was als een verdedigbaar huis. Dit is niet het geval bij de andere stenen gebouwen uit de dertiende en veertiende eeuw: Rhijnestein in Cothen en de opvallende concentratie aan middeleeuwse

woontorens aan de Langbroekerwetering. Nergens in ons land zijn zoveel van deze middeleeuwse woontorens bewaard gebleven.

De middeleeuwse woontoren en het poortgebouw uit 1617 van Weerdesteijn.

In Langbroek moeten er minstens achttien gestaan hebben²⁰. Historici hebben aangetoond dat er drie families waren die meerdere kastelen in bezit hadden; Van Doesburg (2012) gaat zelfs zover dat we hier kunnen spreken van een landelijke variant van de stadstorens in het Toscaanse San Gimignano!

Het gaat om vrij eenvoudige vierkante of rechthoekige gebouwen van twee of drie bouwlagen boven een kelder. De muren zijn buitenwerks zo'n 8 à 10 meter en 1 tot 1,5 meter dik. De ingang was op de eerste verdieping en via een houten trap te bereiken. Het huis zelf was omgracht en op de eveneens omgrachte voorburch stond de kasteelboerderij. De grachten waren echter te smal en de muren te dun om de torens een defensieve functie toe te schrijven. Het waren statussymbolen waar af en toe gewoond werd en waar in de kelder producten opgeslagen waren. In de zestiende eeuw kregen ze echter een nieuwe betekenis. In die tijd werd bepaald welke families tot de Ridderschap van het Sticht behoorden. Om hiervoor in aanmerking te komen moest men tot een adellijke familie behoren en een verdedigbaar huis bezitten, en aan deze laatste voorwaarde voldeden de woontorens ruimschoots. Deel uitmaken van de Ridderschap had belangrijke financiële en politieke voordelen. Veel van de woontorens werden in de zeventiende eeuw uitgebreid met nieuwe woongedeelten en poortgebouwen.

Sommige woontorens zijn in de negentiende eeuw verbouwd in neogotische stijl. De omgeving werd verfraaid door de aanleg van parken en tuinen. In eerste instantie hadden de tuinen een classicistische inrichting, maar in de negentiende eeuw werden veel tuinen en parken omgevormd in landschapsstijl.

²⁰ H. Renes, 2008, Woontorens in het Langbroeker landschap, en J. van Doesburg, 2012. Ambitie in baksteen. Over de achtergronden van het Langbroeker landschap.

Buitenplaats Sandenburg aan de Langbroekerwetering is in het midden van de negentiende eeuw aangelegd door architect S.A. van Lunteren. In de toren is de onderbouw van de middeleeuwse woontoren opgenomen.

Stadsmuur, torens en poorten van Wijk bij Duurstede

Stadsmuur en de restanten van een muurtoren aan Langs de Wal.

De verdedigingswerken van Wijk bij Duurstede stammen grotendeels uit de vijftiende eeuw. Het oostelijke deel van de binnenstad werd begrensd door een aarden wal, voor het overige was de stad omgeven door een stenen verdedigingsmuur uit de periode 1440-1450. De stadsmuur was versterkt met muurtorens en poorten. Rond de stad lag een brede gracht, waarvoor delen van de oude bedding van de Kromme Rijn zijn gebruikt. Nadat kasteel Duurstede in 1577 versterkt was met aarden bastions werden plannen gemaakt om ook de stadverdediging te verbeteren. Deze plannen zijn echter nooit uitgevoerd, omdat het strategische belang van de stad te gering werd bevonden. Daarom bleven de middeleeuwse muren, torens en poorten gehandhaafd tot diep in de negentiende eeuw.

In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn de verdedigingswerken voor een groot deel afgebroken. De Vrouwenpoort, Rijnpoort en de Veldpoort zijn geheel of grotendeels verdwenen, de Leuterpoort met de molen Rijn en Lek is bewaard gebleven. De stadsmuur aan de rivierkant van de stad bleef ook bewaard omdat de muur hier tevens een waterkerende functie had. De muur is hier echter niet meer zichtbaar als gevolg van dijkversterkingsmaatregelen. Aan de oostkant van de binnenstad zijn de muur en wal door J.D. Zocher jr. omgevormd in een plantsoen (Walplantsoen), waarbij men de wal heeft geëgaliseerd²¹. Inmiddels is dit plantsoen grotendeels in gebruik als parkeerplaats. De Waterpoort is bij de dijkversterking van 1984-1989 nieuw opgetrokken met een elektrisch bedienbare afsluiting. Belangrijke delen van de muur en muurtorens zijn bewaard gebleven langs de straat Langs de Wal. Hier vinden we ook de achttiende-eeuwse toegang tot het kasteelterrein. De stadsgracht is in de twintigste eeuw sterk versmald

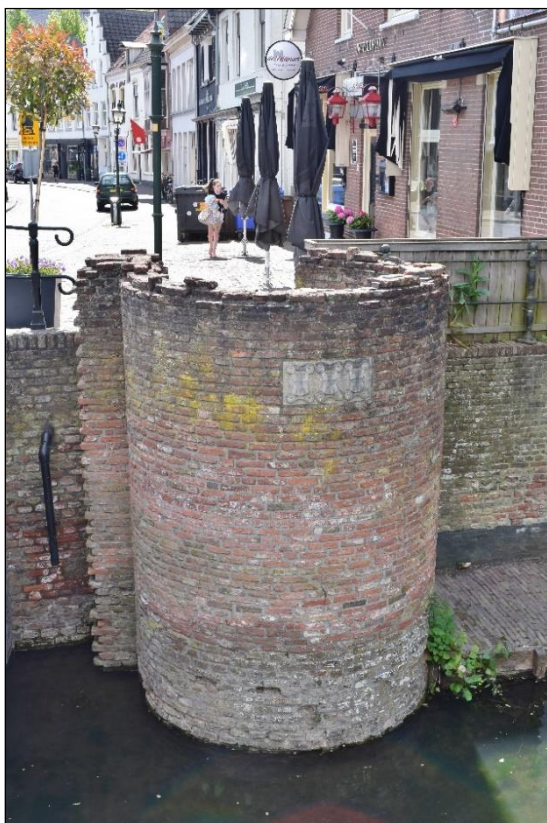

Links een muurtoren aan Langs de Wal, rechts de aanduiding van de Vrouwenpoort langs de Dijkstraat.

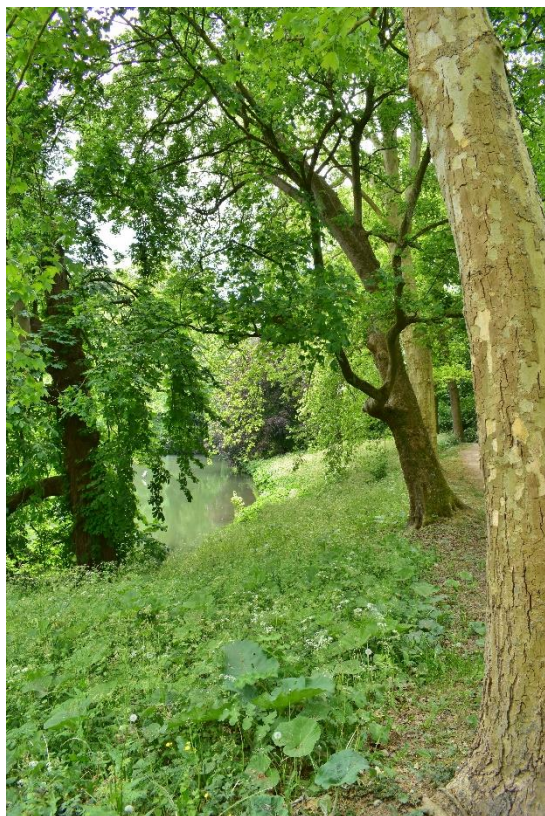

Links de restanten van de Kraantoren aan de Dijkstraat, rechts de nieuwe Waterpoort.

²¹ Gaasbeek, Kooiman en Olde Meierink, 1991, pagina 52.

De Veldpoort (links) en rechts de molen Rijn en Lek op de Leuterpoort.

6.2 Versterking in de zestiende eeuw

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) zijn er plannen gemaakt om de verdedigingswerken van de stad en kasteel Duurstede te moderniseren. Rondom het kasteel zijn in 1589 een aantal aarden bastions en een brede gracht aangelegd²². Het ontwerp is vermoedelijk van de beroemde vestingbouwer Adriaen Anthonisz. Plannen uit het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw om ook de stad zelf met aarden bastions te omringen zijn nooit uitgevoerd. In 1852 heeft J.D. Zocher jr de bastions omgevormd tot een wandelpark in landschapsstijl door de aardwerken te vergraven en de grachten smaller te maken.

De vroegere bastions rondom kasteel Duurstede zijn door Zocher herschapen in een fraai wandelpark.

²² D.T. Koen, 2000.

6.3 Kromme Rijn en de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Koning Willem I besloot in 1815 tot de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW), op advies van C.R.T. Krayenhoff, inspecteur-generaal der fortificatiën en van het Corps Ingenieurs. Meer dan 100 jaar is er gewerkt aan de linie. Niet alleen werden er tal van forten en batterijen gebouwd, maar ook de inrichting en de waterbeheersing van de inundatiegebieden²³ vergde veel aandacht. In de jaren 1816-1824 is aan de oostkant van de stad Utrecht een eerste ring van forten gebouwd. Vanaf 1850 kreeg Utrecht een nieuwe ring van forten, met onder ander fort Rhijnauwen en fort Vechten. Deze ring lag verder van de stad af en was nodig door de grotere reikwijdte van het geschut.

Ook de inundatiemiddelen werden aangepast. In 1859 was al berekend dat het bijna vier weken zou duren voordat het terrein voor de forten onder water zou staan. De tweede Duits-Deense oorlog van 1864 en de Frans-Duitse oorlog van 1870 maakten duidelijk dat legers zich veel sneller verplaatsten dan in het begin van de negentiende eeuw. Er moesten dus maatregelen genomen worden om de inundaties te versnellen. Toen werd het plan geboren om water uit de Neder-Rijn bij Wijk bij Duurstede in te laten en de bedding van de Kromme Rijn te gebruiken om het water sneller naar de inundatiegebieden bij Houten en Utrecht te laten stromen. De uitvoering van het plan vond plaats in de periode 1866-1871.

Aan de oostkant van Wijk bij Duurstede werd een nieuwe bovenloop van de Kromme Rijn gegraven. Het buitendijkse deel is het Inundatiekanaal, dat in verbinding staat met de bedding van de Neder-Rijn. In de Rijndijk bevindt zich de eigenlijke inlaatsluis waardoor het water uit het Inundatiekanaal naar de Kromme Rijn kon stromen. Ongeveer 90 meter verderop werd nog een sluis gebouwd, een keersluis die met schotbalken kon worden gesloten. Deze keer- of damsluis had twee functies. Ten eerste werd de sluis

Schotbalkenloods aan de Singel.

²³ Inundatiegebieden zijn terreinen die onder water gezet konden worden om de doortocht van vijandelijke legers onmogelijk te maken.

gesloten als het water in de inundatiegebieden op de juiste hoogte was gekomen. Ten tweede was de sluis belangrijk in tijden van hoog water op de rivier. Het gevaar bestond dat de inlaatsluis door de grote waterdruk beschadigd zou kunnen worden. Daarom liet men bij hoog water de kwel- of opvangkom tussen de beide sluisen vollopen om de inundatiesluis voldoende tegendruk te geven. De schotbalkenloods waar de balken van de keersluis werden opgeslagen staat aan de Singel. Een andere loods uit die tijd, die gebruikt werd voor de opslag van materiaal, staat tussen de kwelkom en het Walplantsoen. Het dagelijkse toezicht van het sluisencomplex berustte bij een sluiswachter, waarvoor in 1866 een woning werd gebouwd (Singel 51).

Links het Inundatiekanaal, rechts de inlaatsluis om water in de Kromme Rijn in te laten.

De kwelkom tussen de keersluis (op de voorgrond) en de inundatiesluis. Rechts staat de materiaalloods.

De schutsluis in de Kromme Rijn in Cothen is eveneens in 1866 aangelegd, net als de sluisen bij Werkhoven en Utrecht. Samen zorgden de drie sluisen ervoor dat het water in de verschillende inundatiegebieden op het gewenste peil gehouden kon worden. Omdat men ook de bevaarbaarheid van

de rivier wilde verbeteren is de Kromme Rijn verbreed en uitgebaggerd, zijn enkele meanders afgesneden en zijn de sluisen als schutsluis uitgevoerd. Tegenwoordig worden hier nog maar incidenteel schepen geschut, vaak werkboden van het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

Bijzonder is dat de sluis uit twee parallelle delen bestaat. Het zuidelijke deel is de schutsluis, bestemd voor schepen van maximaal 25 meter lang en 5 meter breed. Het noordelijke deel bevat de stuw en dient als overloop als er water ingelaten wordt. De oorspronkelijke stuw is in 2007 vervangen door een automatische. Tevens is er een vistrap aangelegd.

De sluis in Cothen op een warme zomerdag in 2020.

De werkzaamheden zijn uitgevoerd door het toenmalige Ministerie van Oorlog en stonden onder toezicht van kolonel F. van Thije Hannes en kapitein J.A. Schuurman. Behalve de aanleg van sluisen en enkele bruggen zijn ook in de loop van de Kromme Rijn werkzaamheden verricht: enkele grote meanders van de rivier werden afgesneden, waaronder de Oude Kromme Rijn bij Cothen.

Het gehele gaaf bewaard gebleven ensemble is van buitengewone cultuurhistorische betekenis als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die in 2021 geplaatst is op de Lijst van het Werelderfgoed van Unesco.

7. Infrastructuur

Vaarwegen

Transport over water was eeuwenlang belangrijker dan transport over de weg. De Kromme Rijn was al in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen de belangrijkste vaarweg in ons land. Na de teloorgang van Dorestad werd de Lek belangrijker en begon de Kromme Rijn te verzanden. Toch bleef de rivier belangrijk als vaarverbinding voor Wijk bij Duurstede. De stad was meer op de Kromme Rijn dan op de Lek gericht. Het was echter wel een eind varen naar Utrecht vanwege de grote meanders bij Cothen, Werkhoven en Odijk.

Ook op de Langbroekerwetering werd druk gevaren. Landbouwproducten en hout werden verscheept naar Utrecht en diverse andere producten, waaronder stadsvuil, nam men mee terug. Boerderij De Vaart aan de Gooyerdijk herinnert aan de tijd dat de (voorganger van de huidige) boerderij tevens veerhuis was vanwaar de beurtschippers via de Langbroekerwetering naar Utrecht en Amsterdam voeren.

De Cothergrift in Cothen, op het punt waar deze aftakt van de Kromme Rijn.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw namen de Staten van Utrecht het besluit om de waterwegen in het Kromme Rijngebied te verbeteren. De route van Wijk bij Duurstede naar Utrecht werd aangepakt door een deel van de bedding van de Kromme Rijn te verbreden en te verdiepen. De grote meanders bij Cothen en Werkhoven werden omzeild door bij Cothen een verbinding te maken tussen de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering. Deze Cothergrift is in 1635 aangelegd en is de oudste trekvaart van ons land. Langs de hele route werden jaagpaden aangelegd en de vaartijd van Wijk bij Duurstede naar Utrecht werd twee uur korter. In Langbroek liep de Cothergrift vroeger langs de Cotherweg, toen deze in 1939 verbreed werd is de Grift een eindje naar het oosten verlegd.

Overigens bleef het ook na de verbeteringen uit de zeventiende eeuw tobben met de bevaarbaarheid van de vaarwegen door de verlanding en het gebrekkige onderhoud. Er werd gevaren met speciale boten, 'Krommerijnders' die 10-12 meter lang en hooguit 1,80 meter breed waren. De lading bedroeg maximaal 12 ton, en volgeladen hadden de schepen een diepgang van 60 centimeter²⁴. De werkzaamheden aan de Kromme Rijn in de periode 1866-1871 betekenden een belangrijke verbetering voor de schippers. De rivier werd verbreed en verdiept en door het afsnijden van meanders werd de vaartijd teruggebracht.

De Prinses Irenesluizen gezien vanaf het westen. Rechts zien we de oudste sluiskolk uit 1952, links de bredere sluiskolk die schepen met vier duwbakken door kan laten. Deze sluis is gebouwd in 1974.

Het Amsterdam-Rijnkanaal is een 72 kilometer lang kanaal dat de hoofdstad verbindt met de grote rivieren. Het 120 meter brede kanaal is één van de drukste vaarwegen van Europa. Het gedeelte tussen Utrecht en Wijk bij Duurstede is officieel geopend in 1952. Bij Wijk bij Duurstede komt het kanaal uit in de Lek. Hier vinden we de Prinses Irenesluizen. Schepen kunnen van Amsterdam naar Wijk bij Duurstede varen zonder een sluis te passeren, maar hier bij de sluisen moet het hoogteverschil tussen het kanaal en de Lek worden overbrugd. De oudste sluiskolk uit 1952 heeft drie heftorens en kan in twee delen (van 175 bij 18 meter) gebruikt worden, zodat kleine schepen snel geschut kunnen worden. De noordelijke sluis is in 1974 gebouwd. Deze is minder lang maar wel breder (260 x 24 meter), zodat de vierbaksduwvaart hiervan gebruik kan maken.

²⁴ Van Bommel, 1996, pagina 121. In zijn boek besteedt Van Bommel onder meer aandacht aan de scheepvaart op de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering.

Landwegen

De oudste landwegen in het gebied dateren al uit de vroege middeleeuwen en misschien zelfs uit de Romeinse tijd. De Trechtweg is zo'n oeroude weg. Het is een smalle landweg tussen de Steenstraat en de Dwarsdijk. Trecht is de oude naam van Utrecht. De weg was vroeger onderdeel van de belangrijke route tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht. De weg bestond in ieder geval al in de vroege middeleeuwen, maar archeologen vermoeden dat de geschiedenis nog verder teruggaat en dat we hier te maken hebben met een doorgaande weg uit de Romeinse tijd. Ook de Ossenwaard is een oude weg, onderdeel van de route over de zuidelijke oeverwal van de Kromme Rijn. De naam van de weg is veel jonger dan de weg zelf: vroeger heette de weg Cotherdijk.

Andere wegen zijn aangelegd op dijken en kaden. De dijken langs de Neder-Rijn en de Lek verbonden Wijk bij Duurstede met Amerongen/Rhenen enerzijds en Utrecht, Schalkwijk en Vreeswijk anderzijds. Soms was er een speciaal voor voetgangers aangelegd zandpad op de dijk. Veel ouder nog zijn de wegen op de dijkes in het 'binnenland', zoals de Nachtdijk, Tuurdijk, Bredeweg en Hoeksedijk. In Wijk bij Duurstede vormen de Hoogstraat en de Steenweg oude wegen die al gebruikt werden in de tijd van Dorestad.

De Wijkerweg/Bovenwijkerweg is in de veertiende eeuw door de stad Wijk bij Duurstede aangelegd. Op het kruispunt van deze weg met de Langbroekerdijk ontstond de buurtschap Stenen Brug.

Ook veel wegen in Langbroek liggen op kades, maar deze zijn jonger en minder bochtig. De eveneens rechte Cotherweg/Doornseweg is ouder. Deze weg dateert van voor de ontginning en steekt het vroegere moeras in de breedte over. Dit laatste geldt ook voor de Wijkerweg/Bovenwijkerweg. Deze weg is in de veertiende eeuw door de stad Wijk bij Duurstede aangelegd op de kade die de ontginningsblokken van Nederlangbroek en Overlangbroek van elkaar scheidde. In de lengterichting van het vroegere moeras zijn de Gooyerdijk, de Landscheidingsweg en uiteraard de Langbroekerdijk aangelegd.

De tramlijn van Wijk bij Duurstede naar Doorn

Bij de Wilhelminaweg in Langbroek is een deel van het tracé van de trambaan zichtbaar.

In 1885 werd de tramlijn geopend van Wijk bij Duurstede naar Doorn door de Ooster Stoomtram Maatschappij. Beginpunt was het driehoekige pleintje aan de Dijkstraat in Wijk bij Duurstede, waar de tram ook kon keren. De route ging door de Oeverstraat, Kloosterleuterstraat, Markt, Veldpoortstraat, Zandweg en Graaf van Lynden van Sandenburgweg naar Cothen, waar vlakbij Stenisweerd een station was. Daar maakte de trambaan een bocht naar het noorden en stak de Kromme Rijn over, vlakbij de huidige brug in de Graaf van Lynden van Sandenburgweg. Bij de kruising met de Landscheidingsweg was een halte. Daarna ging de tram naar het noordoosten en maakte bij de Langbroekerdijk (bij de huidige Wilhelminaweg) een bocht. Hier was het station Langbroek. Noordelijk hiervan waren er nog enkele bochten in het tracé tot de Gooyerdijk werd gekruist, vervolgens ging de tram verder naar station Sandenburgerlaan, het eindpunt van de lijn. Hier kon worden overgestapt op de spoorlijn Utrecht-Rhenen. De tramlijn is in 1931 opgeheven omdat ze niet meer rendabel was.

Er zijn in de gemeente Wijk bij Duurstede enkele objecten die aan de tramlijn herinneren, zoals een deel van het tracé bij de Wilhelminaweg in Langbroek. Bij Stenisweerd, ten oosten van Cothen, stak de tram de Kromme Rijn over. Eén van de landhoofden van de spoorbrug is bewaard gebleven. Ook over de Langbroekerwetering lag een brug. Recent is hiervan een landhoofd teruggevonden tegenover de Wilhelminaweg²⁵.

²⁵ Volgens mevrouw Wendy Norg van de gemeente Wijk bij Duurstede zijn recent ook resten gevonden van een bruggenhoofd over de Langbroekerwetering (tegenover de Wilhelminaweg) en een duiker in de Gooyerwetering.

B. Beleidsaspecten

8. Cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling

Cultuurhistorische elementen en structuren zijn belangrijke aspecten van stad en landschap. Ze dragen bij aan de herkenbaarheid, ze vormen oriëntatiepunten en ze zorgen ervoor dat bewoners en bezoekers zich met een stad, dorp of streek kunnen identificeren. In de laatste twee decennia is de maatschappelijke belangstelling voor cultuurhistorie en landschap sterk gegroeid. Identiteit en eigen karakter van de dagelijkse leefomgeving zijn belangrijke items geworden. Deze belangstelling heeft onder meer geleid tot diverse beleidsnota's van rijk, provincies en gemeenten²⁶. In deze nota's wordt de nadruk gelegd op het tweesporenbeleid: enerzijds behoud van waardevolle cultuurhistorische aspecten, anderzijds ontwikkelingsgericht omgaan met het erfgoed. Dit erfgoed biedt boeiende mogelijkheden voor het landschap van de toekomst. Het kan een bron van inspiratie vormen voor ruimtelijke ontwikkelingen.

8.1 Wro en Bro

De relatie tussen cultuurhistorische waarden en ruimtelijke ordening is vastgelegd in de Wet ruimtelijke ordening (Wro) en het Besluit ruimtelijke ordening (Bro), die op 1 juli 2008 in werking zijn getreden. De Wro spreekt van een samenhangende afweging van alle belangen – inclusief cultuurhistorie. In het Bro is de opdracht aan overheden geformuleerd om “rekening te houden met aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten”.

Voor de afwatering van de laaggelegen gronden in het Wijkerbroek is de Dwarsdijkse Wetering gegraven naar de Kromme Rijn. De wijze van omgaan met het water is een belangrijk cultuurhistorisch aspect van de gemeente.

Voor nieuwe bestemmingsplannen betekent dit onder meer²⁷:

²⁶ Onder andere de rijksnota Belvedere uit 1999 en Blijdenstijn, 2015: Tastbare tijd (provincie Utrecht),).

²⁷ Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

- *In de toelichting van het bestemmingsplan dient een beschrijving te worden opgenomen van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten archeologische monumenten rekening is gehouden. De opsteller en vaststeller van het bestemmingsplan is daarmee dus verplicht om breder te kijken dan alleen naar het facet archeologie. Ook de facetten historische (steden)bouwkunde en historische geografie dienen te worden meegenomen in de belangenafweging. Hierbij gaat het om zowel beschermde als niet formeel beschermde objecten en structuren.*
- *In de planregels dient een omgevingsvergunningstelsel voor aanlegactiviteiten te worden opgenomen voor bodemingrepen. In het bestemmingsplan moet expliciet aangegeven worden voor welke ingrepen een omgevingsvergunning verplicht is.*

Er wordt dus van de gemeente expliciet gevraagd verantwoording af te leggen over de manier waarop met cultuurhistorische waarden wordt omgegaan. Dit geldt ook voor de nieuwe Omgevingswet, die naar verwachting in 2022 van kracht wordt. Bij beschermde stads- en dorpsgezichten, rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten moeten ruimtelijke ontwikkelingen nadrukkelijk afgestemd worden op de cultuurhistorische waarden. Naast deze beschermde waarden zijn er in de gemeente Wijk bij Duurstede echter nog tal van andere zichtbare objecten die van cultuurhistorische betekenis zijn. Naast gebouwen kan daarbij gedacht worden aan historisch geografische aspecten, zoals wegen, weteringen, kaden en percelering.

Tot voor kort ontbrak een integraal overzicht waarin alle cultuurhistorisch waardevolle gebouwde en landschappelijke elementen en structuren zijn meegenomen. De Cultuurhistorische Waardekaart biedt dit overzicht en vormt een afwegingskader voor beleid, zoals voor omgevings- en bestemmingsplannen, structuurvisies en welstand. De CHW-kaart is tevens een instrument om kennis over lokaal cultureel erfgoed te ontsluiten en kan dienen als inspiratiebron voor integraal ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

8.2 Omgevingswet

8.2.1 Inleiding

Naar verwachting wordt in 2022 de nieuwe Omgevingswet van kracht. Het wetsvoorstel is in 2015 aangenomen door de Tweede Kamer, thans wordt gewerkt aan de uitvoeringsregelgeving. De bedoeling van de wet is een vereenvoudiging van de regelgeving in de fysieke ruimte door een integrale benadering. Met de nieuwe Omgevingswet wil het kabinet:

- de verschillende plannen voor ruimtelijke ordening, milieu en natuur beter op elkaar afstemmen;
- duurzame projecten, zoals windmolenparken, stimuleren;
- overheden (gemeenten, provincies en waterschappen) meer ruimte geven om hun omgevingsbeleid af te stemmen op hun eigen behoeften en doelstellingen.

De Omgevingswet is een grote wetgevende operatie die een andere manier van werken vraagt. Deze wet en haar doelen passen volledig in de huidige tijdgeest: gebruiksgemak verhogen, integrale benadering stimuleren, actieve aanpak stimuleren, processen versnellen en verbeteren.

De overgang van de Monumentenwet naar Erfgoedwet en Omgevingswet. Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed <http://cultureelerfgoed.nl/dossiers/erfgoedwet/rijksmonumenten-en-de-erfgoedwet>.

8.2.2 Erfgoedwet en Omgevingswet

Behoud van monumentale gebouwen geschiedt onder meer door aanwijzing als beschermd rijksmonument. De bescherming van deze monumenten was geregeld in de Monumentenwet 1988. Sinds 1 juli 2016 is de Monumentenwet niet meer van kracht. Delen van de oude Monumentenwet zijn overgegaan naar de Erfgoedwet, andere delen gaan in 2022 over naar de Omgevingswet. De verdeling wordt als volgt:

- Roerend cultureel erfgoed en aanwijzing van rijksmonumenten wordt geregeld in de Erfgoedwet
- De aanwijzing van ruimtelijk cultureel erfgoed (stads- en dorpsgezichten en cultuurlandschappen) en de omgang met het cultureel erfgoed in de fysieke leefomgeving komt in de Omgevingswet. Dit

houdt onder meer in dat de instandhoudingsplicht voor rijksmonumenten ook in de Omgevingswet geregeld gaat worden. In de gemeente Wijk bij Duurstede is dit van belang voor de aanwezige rijksmonumenten.

De manier waarop met gemeentelijke monumenten, waardevolle cultuurlandschappen en gemeentelijke beschermde gezichten wordt omgegaan moet geheel worden geregeld in het Omgevingsplan.

8.2.3 Hoofdpijnen van de Omgevingswet

Zes instrumenten vormen de kern van de Omgevingswet. Hieronder staan ze kort opgesomd en toege-licht.

a. Omgevingsvisie: een samenhangend, strategisch plan over de leefomgeving. Dat plan richt zich op de fysieke leefomgeving als geheel, zodat het rekening houdt met alle ontwikkelingen die voor het gebied van belang zijn. De Omgevingswet schrijft voor dat het Rijk en de provincies elk één omgevingsvisie vaststellen. Gemeenten kunnen zelf beslissen of zij zo'n visie vaststellen of niet. De omgevingsvisie komt in de plaats van gebiedsdekkende structuurvisies, sommige delen van de natuurvisie, verkeers- en vervoersplannen, strategische gedeelten van nationale en provinciale waterplannen en milieubeleidsplannen.

b. Programma: een programma bevat concrete maatregelen voor bescherming, beheer, gebruik en ontwikkeling van de leefomgeving. Met die maatregelen moeten omgevingswaarden of andere doelen voor de leefomgeving worden bereikt. Het programma kan gericht zijn op een bepaalde sector of een gebied. Rijk en provincie kunnen ook andere bestuursorganen bij een programma betrekken. Een bijzondere vorm betreft de programmatische aanpak.

c. Decentrale regelgeving: uitgangspunt van de Omgevingswet is dat decentrale overheden al hun regels over de leefomgeving bijeenbrengen in één gebiedsdekkende regeling. Dat zorgt ervoor dat de regelgeving inzichtelijk en samenhangend is. Bovendien maakt het de naleving gemakkelijker. Voor de gemeenten is dit het omgevingsplan, voor de waterschappen de waterschapsverordening en voor de provincies de omgevingsverordening. In het omgevingsplan en de verordeningen staan verschillende soorten regels. Bijvoorbeeld gericht op activiteiten van burgers en bedrijven in de omgeving. Maar er kunnen ook omgevingswaarden in worden opgenomen, of kaders om vergunningen aan te toetsen.

d. Algemene rijksregels voor activiteiten: de meeste activiteiten in de leefomgeving zijn initiatieven van burgers en bedrijven. Op sommige (meer algemeen geldende) gebieden kan het nuttig zijn om nationale regels te stellen voor de bescherming van de leefomgeving. Daar werkt het Rijk, als dat kan, met algemeen geldende regels. Dat voorkomt dat burgers en bedrijven steeds toestemming moeten vragen aan de overheid. Nadeel van algemene regels is dat ze soms niet goed passen bij specifieke situaties. Daarom bevat de wet een aantal instrumenten die de flexibiliteit van algemene regels kunnen vergroten.

e. Omgevingsvergunning: veel initiatieven van burgers en bedrijven hebben gevolgen voor de leefomgeving. Dat geldt bijvoorbeeld als een boer een sloot wil dempen of een ondernemer zijn of haar bedrijf wil uitbreiden. De omgevingsvergunning toetst vooraf of dat mag. De toetsing is zo eenvoudig mogelijk en houdt, als dat nodig is, rekening met algemeen geldende regels. Zo wordt voorkomen dat regels elkaar tegenspreken of in de weg zitten. Door de vergunningverlening zo simpel mogelijk te houden, duren procedures ook niet onnodig lang. Initiatiefnemers kunnen via één aanvraag bij één loket snel duidelijkheid krijgen voor alle activiteiten die zij willen uitvoeren.

f. Projectbesluit: biedt een uniforme procedure voor besluitvorming over complexe projecten die voortvloeien uit de verantwoordelijkheid van Rijk of provincies. Bijvoorbeeld de aanleg van een weg, windmolenpark of natuurgebied. Voor waterschappen geldt een variant van deze procedure. Doel van het projectbesluit is om dit soort procedures sneller en beter te laten verlopen dan in het verleden. Als een project bijvoorbeeld in strijd is met een omgevingsplan, bestaat de mogelijkheid om van het omgevingsplan af te wijken. In voorkomende gevallen kan het projectbesluit ook in de plaats komen van de omgevingsvergunning. Voor projectbesluiten is participatie wettelijk verplicht gesteld.

Naast deze kerninstrumenten bevat de wet vanzelfsprekend ondersteunende instrumenten die nodig zijn om besluiten te nemen en uit te voeren. Bijvoorbeeld gedoogplichten of regelingen voor toezicht en handhaving. Ook deze ondersteunende instrumenten zullen de komende jaren een ingrijpende modernisering en digitalisering ondergaan.

Wat betekent de Omgevingswet voor de gemeente?

- De gemeenteraad oefent zijn taken en bevoegdheden op grond van de Omgevingswet uit met het oog op de doelen van de wet en houdt daarbij rekening met de samenhang van relevante onderdelen en aspecten van de fysieke leefomgeving en van de rechtstreeks daarbij betrokken belangen.
- De toepassing van de regels van de Omgevingswet kan worden uitgebreid of begrensd. Dit kan onder meer betrekking hebben op het beschermen van landschappelijke of stedenbouwkundige waarden, het behoud van cultureel erfgoed en het behoud van de uitzonderlijke universele waarde van werelderfgoed.
- De gemeenteraad stelt een gemeentelijke omgevingsvisie vast. Hierin worden drie aspecten op hoofdlijnen beschreven: ten eerste de kwaliteit van de fysieke leefomgeving, ten tweede de voorgenomen ontwikkeling, het gebruik, het beheer, de bescherming en het behoud van het grondgebied.
- De gemeenteraad stelt voor het hele grondgebied van de gemeente één omgevingsplan vast waarin regels over de fysieke leefomgeving worden opgenomen. In dit plan kunnen omgevingswaarden worden vastgesteld. Een omgevingswaarde bepaalt voor de fysieke leefomgeving of een onderdeel daarvan onder meer de gewenste staat of kwaliteit en de toelaatbare belasting door activiteiten.
- Het college van B&W kan een programma vaststellen. Zo'n programma bevat een uitwerking van het te voeren beleid voor de ontwikkeling, het gebruik, het beheer, de bescherming of het behoud van een of meer onderdelen van de fysieke leefomgeving. Tevens bevat het programma maatregelen om aan één of meer omgevingswaarden te voldoen of één of meer doelstellingen voor de fysieke leefomgeving te bereiken.
- Voor tal van activiteiten moet een omgevingsvergunning worden aangevraagd. Ze zijn opgesomd in afdeling 5.1 van de Omgevingswet. Hieronder vallen onder meer bouwactiviteiten, afwijkactiviteiten, rijksmonumentenactiviteiten en ontgrondingsactiviteiten. Het college van B&W beslist over een vergunningsaanvraag, tenzij het bevoegde gezag bij Rijk of provincie ligt.

Een en ander betekent dat de huidige regelgeving voor landschap en cultureel erfgoed moet worden opgenomen in het nieuwe Omgevingsplan van de gemeente.

9. Aanbevelingen

9.1 Behoud en ontwikkeling

Cultuurhistorische waarden zijn van groot belang voor de herkenbaarheid en de belevingswaarde van het landschap, de dorpen en de steden in ons land. Zowel historische gebouwen als landschapselementen dragen ertoe bij dat een stad, dorp of streek zich onderscheidt. Het behoud en - waar mogelijk – vergroting van de beleefbaarheid van cultuurhistorische waarden is gewenst opdat niet alleen bewoners, maar ook bezoekers zich met de streek, het dorp of de stad kunnen identificeren. De gemeente Wijk bij Duurstede heeft veel te bieden aan landschappelijke en cultuurhistorische waarden, zoals de Cultuurhistorische Waardenkaart laat zien. In grote lijnen gaat het – voor de gemeente als geheel – om de volgende aspecten:

- de binnenstad van Wijk bij Duurstede
- het agrarische cultuurlandschap met zijn ontginningsblokken en wegenstructuur
- de omgang met het water (dijken, kaden en weteringen, wachthuizen en peilschaalhuisjes)
- de kenmerkende boerderijen met bijgebouwen als zomerhuizen en hooibergen
- de kastelen
- groen erfgoed (zoals parkbossen, hakhoutpercelen en hoogstamboomgaarden)

Deze aspecten zijn van groot belang voor de eigenheid van de gemeente, omdat ze zo duidelijk de wordingsgeschiedenis van het gebied illustreren. Ze bepalen niet alleen de culturele identiteit van de gemeente, maar zijn ook regionaal en zelfs landelijk van belang.

Behoud, herstel en ontwikkeling

- **Behoud:** voor veel cultuurhistorische terreinen en objecten ligt het accent op behoud van de cultuurhistorische betekenis. Bij archeologische vindplaatsen (het 'bodemarchief') gaat het zelfs om het zoveel mogelijk voorkomen van verdere achteruitgang door zodanige omstandigheden te creëren en een zodanig beheer te voeren dat het natuurlijke verval zoveel mogelijk vertraagd wordt. Bij cultuurhistorisch waardevolle gebouwen kan aanwijzing als gemeentelijk monument of beeldbepalend pand bijdragen aan het behoud. Ook het toekennen van nieuwe functies aan erfgoed kan van belang zijn voor het duurzaam behoud ervan.
- **Herstel:** gebouwde elementen, die aan verval of verwaarlozing onderhevig zijn, kunnen worden hersteld (restauratie van gebouwen, consolidatie van ruïnes of bouwsporen). Dit geldt ook voor veel landschapselementen (zoals herstel van aardwerken en herstel, aanvulling of aangepast beheer van beplanting).
- **Ontwikkeling:** hierbij kan aan verschillende dingen gedacht worden. In de eerste plaats aan vergroting van de herkenbaarheid en de belevingswaarde van een object of een terrein, bijvoorbeeld door het accentueren van landscheidingen, zijdwendes en achterkaden. In de tweede plaats kunnen voorzieningen worden getroffen om de toeristisch-recreatieve ontsluiting te verbeteren. Ten derde kunnen historische functies en processen aanleiding geven tot het inrichten van de ruimte om hedendaagse ruimtelijke opgaven te kunnen realiseren, zoals het aanleggen van gebieden voor waterretentie in de voormalige broekgebieden. Een ander voorbeeld is het stichten van nieuwe buitenplaatsen. Ten vierde kan de vormgeving van cultuurhistorische structuren en objecten inspiratie vormen voor de vormgeving en/of ruimtelijke structurering van nieuwe ontwikkelingen.

Een bijzondere ruimtelijke opgave is de ontwikkeling van boerderijen en boerenerven van bedrijven die hun agrarische functie verliezen. We zien in deze gevallen dat het erf anders wordt ingericht, dat er bijgebouwen worden afgebroken en dat het hoofdgebouw soms aanzienlijke wijzigingen ondergaat. Vaak

blijft de voorgevel gespaard, maar de zij- en achtergevels worden meestal sterk gewijzigd. Op het dak verschijnen dakramen en dakkapellen. Soms verdwijnt het onderscheid tussen het voorhuis en het achterhuis, het vroegere bedrijfsgedeelte.

Dijkhoeve, Langbroekerdijk B 4. Veel boerderijen hebben hun agrarische functie verloren en zijn geheel als woning (of twee woningen) in gebruik genomen. Hierdoor zijn vaak wijzigingen aan het erf aangebracht, zijn bijgebouwen veranderd of afgebroken en is de boerderij zelf verbouwd. De eind negentiende-eeuwse Dijkhoeve is beschermd rijksmonument. Het onderscheid tussen woongedeelte en stalgedeelte is bewaard gebleven.

9.2 Ambitieniveau

Uit de beschrijving en de waardering van de Cultuurhistorische Waardenkaart is een beeld ontstaan van de kenmerkende en/of bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten op twee niveaus: dat van de deelgebieden en dat van de ensembles en individuele elementen.

Het is uiteraard aan de gemeente om te bepalen hoe er met deze cultuurhistorische waarden moet worden omgegaan. Van deze keuze hangt af op welke manier één en ander in het ruimtelijke beleid kan worden geregeld.

Over de wijze waarop de doorvertaling kan plaatsvinden moet onderscheid gemaakt worden tussen de afzonderlijke elementen en vlakken/ensembles.

Afzonderlijke elementen

Behalve de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten komen er in de gemeente tal van elementen voor die tot dusverre geen beschermde status hebben maar die wel van cultuurhistorische betekenis zijn. In de exceltabel, die onderdeel uitmaakt van de Cultuurhistorische Waardenkaart, is deze categorie als 'geen status' opgenomen. De keuze op welke manier deze elementen in het omgevingsplan worden vertaald is een politieke beslissing. Door de koppeling van de exceltabel met het GIS kunnen de

geselecteerde elementen rechtstreeks in een bestemmingsplankaart of in het omgevingsplan worden opgenomen.

Het markante complex op de hoek van de Doornseweg en de Julianalaan bestaat uit een woonhuis, een Groene Kruisgebouw en een brandweergarage. Het complex is in twee fasen tot stand gekomen, namelijk in 1953 en 1970. Naast bouwhistorische waarde heeft het pand een hoge herinneringswaarde.

Waardevolle gebouwen

- Rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten: huidig beleid handhaven.
- Hoog gewaardeerde 'nieuwe' panden, die voortgekomen zijn uit de inventarisatie in het kader van de Cultuurhistorische Waardenkaart of de herwaardering van MIP-panden kunnen worden aangewezen als gemeentelijk monument of als beeldbepalend of karakteristiek pand. De waardering is toegekend op grond van beoordeling vanaf de openbare weg, de panden zijn niet bezocht zodat er geen informatie is over de cultuurhistorische betekenis van het interieur of de bouwconstructie. Daarom ligt aanwijzing als beeldbepalend pand voor de hand. Een omgevingsvergunning zou moeten worden aangevraagd voor ingrepen die effect hebben op de vanaf de openbare ruimte zichtbare delen; de Monumentencommissie zou hierover moeten adviseren. In overleg met eigenaren kan besloten worden een pand op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen.
- Bijzondere aandacht vragen we voor het oeuvre van architect H. A. Meierink, die in de eerste helft van de vorige eeuw een bijzonder stempel heeft gedrukt op de bebouwing in de gemeente;
- Boerderijen met middelhoge waardering: aanwijzen als karakteristiek of beeldbepalend, met het oogmerk bouwvolume en hoofdvorm te behouden. Sloop en nieuwbouw na advies monumentencommissie, verbouwingen na advies welstandscommissie.

Waardevolle lijnvormige elementen

- Behoud tracé van waardevolle lijnen (zijdwendes, kaden, historische wegen en waterlopen) als raamwerk van het historische landschap.
- Behoud van de hoogteligging van zijdwendes, wegen en kaden ten opzichte van hun omgeving.

In Overlangbroek is de Langbroekerwetering verlegd waardoor er een eilandje ontstond. Hierop staan de kerk, de pastorie en het van oorsprong middeleeuwse kasteel Zuilenburg. We stellen voor dit gebied aan te wijzen als gemeentelijk beschermd gezicht.

Vlakken en ensembles

- Waardevolle gebieden, ook op nationaal niveau, zijn de binnenstad van Wijk bij Duurstede, de Brink en het kasteelterrein van Cothen en het centrum van Neder-Langbroek. Deze gebieden zijn aangewezen als Rijksbeschermd gezicht.
- De kastelen, buitenplaatsen en sommige van de omringende parken zijn eveneens als Rijksbeschermd monument aangewezen.
- Gebieden met een hoge cultuurhistorische waarde door de aanwezige percelering in combinatie met de structuur van wegen, dijken, kaden en waterlopen zijn het Leuterveld, delen van het Wijkerbroek, het buitengebied van Cothen en het hele dorpsgebied van Neder- en Overlangbroek. In het Omgevingsplan zouden beschermende maatregelen moeten worden genomen om de perceleringsstructuur en de genoemde vormen van samenhang te beschermen.
- Waardevolle groenelementen, zoals de restanten van hakhoutbossen, parkbossen en hoogstamboomgaarden zouden in het Omgevingsplan als te beschermen moeten worden opgenomen. Ten aanzien van de hoogstamboomgaarden in de stad, die tevens van archeologische betekenis zijn, bevelen wij aan deze als gemeentelijk archeologisch monument aan te wijzen.

- De stedenbouwkundige structuur van Overlangbroek is van grote cultuurhistorische waarde. Wij bevelen aan het 'eiland' met de kerk, pastorie en kasteel Zuilenburg, samen met het kasteelterrein ten noorden van de wetering als gemeentelijk beschermd gezicht aan te wijzen.
- Dit laatste stellen wij ook voor ten aanzien van de bebouwing aan de Doornseweg in Langbroek en de woningen uit de jaren '30 aan de Willem Alexanderweg in Cothen.

In de Erfgoedwet staat de volgende omschrijving van een beschermd stads- of dorpsgezicht: 'Groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden'. Aanwijzing als beschermd gezicht is vooral bedoeld om de stedenbouwkundige structuur te beschermen, maar treedt niet in de plaats van de objectbescherming van rijksmonumenten of gemeentelijke monumenten.

9.3 Tenslotte: het omgevingsplan

Bij de toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen moet een balans worden gevonden tussen enerzijds het behouden en ontwikkelen van bestaande kwaliteiten en anderzijds de nieuwe bebouwings- en gebruiksmogelijkheden, die voortkomen uit de ambities en wensen die leven in ons landelijk gebied.

In de gemeente Wijk bij Duurstede geven bestaande kwaliteiten richting aan de mogelijkheden en onmogelijkheden van nieuwe ontwikkelingen. In het algemeen wordt er dan ook van uit gegaan dat het bij kwaliteit in eerste instantie gaat om het behouden en versterken van bestaande waarden. In de gemeente worden de bestaande kwaliteiten gevormd door de binnenstad, het landschap, de cultuurhistorische betekenis van ruimtelijke structuren en bebouwing, de aanwezige natuurwaarden en het oorspronkelijke gebruik van ons landelijk gebied. Gezamenlijk vormen zij de herkomstwaarde van het landelijk gebied. Nieuwe ruimtelijke kwaliteit kan worden toegevoegd wanneer er verbindingen gelegd worden tussen bestaande kwaliteiten.

Als de Omgevingswet van kracht wordt moeten de bestaande gemeentelijke beleidsnota's op het gebied van landschap en cultureel erfgoed worden vertaald in het op te stellen gemeentelijke omgevingsplan. Nu de cultuurhistorische waarden in het kader van de Cultuurhistorische Waardenkaart bijeengebracht en gewaardeerd zijn ligt het voor de hand om het cultureel erfgoed van de gemeente aan te merken als een omgevingswaarde en als zodanig op te nemen in het Omgevingsplan. Hier kan het college van B&W een programma aan koppelen, met een uitwerking van het te voeren beleid voor de ontwikkeling, het gebruik, het beheer, de bescherming of het behoud van het bijzondere erfgoed van Wijk bij Duurstede.

Werkwijze

10. Werkwijze en resultaten

In dit project werkte Lantschap samen met het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) en Optifield. BBA is één van de grootste adviesbureaus op het gebied van bouwhistorie. Ben Olde Meierink coördineerde de inzet van BBA, dat zich vooral bezig gehouden heeft met de inventarisatie, beschrijving en waardering van de cultuurhistorisch waardevolle gebouwen en stedenbouwkundige structuren. Optifield zorgde voor de digitale kaartbewerking en verwerking van gegevens in GIS. Bureau Lantschap coördineerde het onderzoek en zorgde voor de landschappelijke en historisch-geografische aspecten van het project.

De cultuurhistorische waardenkaart van Wijk bij Duurstede bestaat uit verschillende onderdelen:

- Inventarisatie, beschrijving en waardering van cultuurhistorisch elementen en ensembles;
- Beschrijving van de landschappelijke ontwikkeling van de gemeente;
- De catalogus (in de vorm van een exceltabel) van beschermde monumenten en de overige cultuurhistorisch waardevolle elementen;
- GIS-bestanden voor het gemeentelijke geo-informatiesysteem die gekoppeld zijn aan de catalogus.

Inventarisatie en waardering

De inventarisatie betreft punten, lijnen en vlakken. Puntelementen zijn gebouwen, sluisen, bruggen, molens en molenplaatsen, grensstenen etc. Lijnelementen zijn onder meer wegen, waterlopen, houtsingels, kaden en perceelscheidingen. Buitenplaatsen, parken en percelering zijn voorbeelden van vlakvormige elementen. De bestaande rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten zijn in de catalogus opgenomen en op de digitale cultuurhistorische waardenkaart gezet. Na literatuurstudie, kaartvergelijking en veldwerk zijn hier elementen en structuren aan toegevoegd.

Puntelementen	Lijnvormige objecten	Vlakken
gebouwen kunstwerken (sluisen, bruggen, etc) monumenten (gedenkplaatsen) bijzondere objecten overige	natuurlijke wateren dijken, kaden en zijdwendes weteringen wegen paden overige	begraafplaatsen kasteelterreinen percelering boomgaarden overige

De overige gebouwen en historisch geografische objecten zijn gewaardeerd volgens de methode die door Lantschap en BBA is ontwikkeld, op basis van uitgangspunten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Op enkele uitzonderingen na zijn alleen objecten met een hoge of middelhoge waarde in de catalogus opgenomen, objecten met een basiskwaliteit niet. Uitzonderingen zijn bijvoorbeeld panden die waren opgenomen in het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), maar sindsdien door verbouwingen hun cultuurhistorische betekenis geheel of grotendeels hebben verloren.

Alle rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten zijn in de catalogus opgenomen en volgens onze systematiek gewaardeerd. Omdat wij uitsluitend de uiterlijke kenmerken hebben beoordeeld zijn sommige van deze beschermde monumenten als 'middel' of zelfs 'laag' gewaardeerd. In zulke gevallen is waarschijnlijk het interieur van het betreffende gebouw doorslaggevend geweest voor de aanwijzing als beschermd monument.

Bij de waardering is gekeken naar de volgende aspecten:

Waardering objecten		
Belevingswaarde	herkenbaarheid	
	herinneringswaarde	
Waardering intrinsiek	zeldzaamheid	
	kenmerkendheid	
	gaafheid	
	(landschaps)architectuur	
Waardering context	samenhang (ensemblewaarde)	
	structurerende werking	
	gaafheid omgeving	
	Informatiewaarde	
Score per aspect		hoog/middel/laag/nvt
Totaalwaardering		hoog/middel/laag
Status		geen rijksmonument gemeentelijk monument karakteristiek pand

- Bij herkenbaarheid is gekeken in hoeverre de oorspronkelijke functie nog afleesbaar is aan het object.
- Bij herinneringswaarde is nagegaan of het object verbonden is aan een bekende persoon, of het om een veelbezochte plek gaat (bijvoorbeeld scholen, kerken, winkels, kruisgebouwen, gemeentehuizen). Ook monumenten in de zin van gedenkplaatsen horen hierbij.
- Bij zeldzaamheid is beoordeeld in hoeverre het object op landelijke schaal zeldzaam is.
- Bij kenmerkendheid is gekeken in hoeverre een object qua vorm of functie kenmerkend is voor de regio (in dit geval het veenweidegebied). Voorbeelden hiervan zijn langhuisboerderijen, weteringen en kades, die typerend zijn voor de streek.
- Bij gaafheid is de mate van authenticiteit van de oorspronkelijke vorm en detaillering beoordeeld. Vervanging in oude vorm van een gebouw of een kade krijgt geen hoge waardering voor dit aspect, net zo min als een oude boerderij met grote jaren '60 ramen.
- Bij (landschaps)architectuur is gekeken of een object bewust esthetisch is vormgegeven (detaillering, volumes, verhoudingen). Vaak is hier de naam van een architect of landschapsarchitect aan verbonden, soms een stijlperiode.
- Bij samenhang kan het gaan om een functionele relatie (zoals de sluisen, sluiswachterswoning en loodsen in Wijk bij Duurstede, een kerk met pastorie en kerkhof), een visuele relatie of een stedenbouwkundige structuur (zoals een boerderijlint of de brinken van Cothen en Nederlangbroek).
- Bij structurerende werking is beoordeeld in hoeverre een object de vormgeving en inrichting van de omgeving heeft bepaald. Duidelijke voorbeelden zijn de Langbroekerwetering en het Amsterdam-Rijnkanaal, die de vorm van grote delen van de gemeente hebben bepaald.
- De informatiewaarde geeft aan in hoeverre het object iets vertelt over de geschiedenis van de omgeving.
- De totaalwaardering is een gewogen oordeel over de cultuurhistorische betekenis van het object. Dit wil niet altijd zeggen dat er bij een hoog gewaardeerd object voor alle aspecten een hoge score is. Soms zijn zaken als zeldzaamheid, kenmerkendheid of (landschaps)architectuur doorslaggevend voor een hoge score.

De database

Het resultaat van de inventarisatie bestaat uit een GIS-bestand en een catalogus – in de vorm van een exceltabel – die met elkaar verbonden zijn. Er kunnen selecties gemaakt worden zodat bijvoorbeeld alle negentiende-eeuwse boerderijen, alle beschermde monumenten, alle gebouwen van architect H.A. Meierink of alle waterstaatkundige objecten geselecteerd kunnen worden en desgewenst op een kaart kunnen worden afgedrukt. Daarnaast biedt het GIS-bestand de mogelijkheid koppelingen te maken met andere GIS-matige informatie, zoals de kadasterkaart, de bodemkaart, de hoogtekarte, de archeologische waardenkaart of de ecologische hoofdstructuur.

De catalogus bestaat uit een exceltabel waarin de ca 700 objecten en ensembles zijn opgenomen. Deze elementen vormen de rijen in de tabel, terwijl verticaal, in de kolommen, de eigenschappen zijn weergegeven. Enkele kolommen met CHAT zijn toegevoegd vanwege de systematiek van de Cultuurhistorische Atlas van de Provincie Utrecht. Per element in de lijst zijn de volgende gegevens genoteerd:

- Identificatienummer (uniek nummer dat correspondeert met het GIS-bestand)
- Adres
- Naam (van huizen of boerderijen)
- Cothen, Langbroek of Wijk bij Duurstede
- Thema Cultuurhistorische Atlas (CHAT) (bijvoorbeeld wonen, agrarisch cultuurlandschap, waterbeheer, kastelen en buitenplaatsen, bedrijvigheid, infrastructuur)
- Subthema en klasse 1 tot en met 4 (CHAT)
- Categorie (bijvoorbeeld boerderij, waterloop)
- Type (bijvoorbeeld langhuisboerderij, wetering, landweg)
- Datering (bijvoorbeeld 1648, veertiende eeuw)
- Periode (bijvoorbeeld 1876-1900, 1946-heden)
- Datering CHAT
- Situatie (aanwezig of afwezig)
- Status (rijksmonument, gemeentelijk monument, karakteristiek pand, geen status)
- Nummer (bij rijksmonumenten)
- Herkenbaarheid
- Herinneringswaarde
- Zeldzaamheid
- Kenmerkendheid
- Gaafheid
- (landschaps)architectuur
- Samenhang
- Structurerende werking
- Gaafheid omgeving
- Informatiewaarde
- Totaalwaardering (hoog, middel, laag of onbekend als de waarde niet vastgesteld kon worden)
- Opmerkingen (nadere informatie, zoals de naam van een architect, 'gerestaureerd in 2005' of 'nader onderzoek nodig').

Alle objecten in de tabel zijn van een hyperlink voorzien. Door op de hyperlink te klikken komt een achtergronddocument in beeld. Deze documenten hebben alle dezelfde structuur. De naam van het element, beeldmateriaal in de vorm van een foto (soms meerdere foto's), een kaartfragment of een luchtfoto, en nadere cultuurhistorische informatie zijn in het document opgenomen. Een tabel geeft aan waarop de waardering is gebaseerd.

De inventarisatie van de gemeente Wijk bij Duurstede heeft een lijst opgeleverd met ca 700 cultuurhistorisch interessante gebouwen, wegen, dijken, kades en andere landschapselementen. Veel van deze elementen waren al bekend, zoals rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten. De panden uit het Monumenten Inventarisatie Project (1987-1991) zijn opnieuw bekeken en gewaardeerd. Tijdens het veldwerk zijn hier nog gebouwen en landschapselementen aan toegevoegd.

Digitale kaart

Alle objecten uit de catalogus zijn opgenomen in een geo-databestand. De elementen en structuren hebben een uniek ID-nummer dat correspondeert met de nummering in de exceltabel. Op alle geïnventariseerde kenmerken van een object kan het systeem vervolgens worden bevraagd, bekeken en gepresenteerd in GIS. Alle bestanden zijn open, zodat wijzigingen en aanvullingen kunnen worden aangebracht. De database kan ook worden bewerkt en bevraagd via de exceltabel. De beschrijvingen van alle geïnventariseerde elementen en ensembles worden opgenomen in 'Erfgoed op de Kaart' waardoor de gegevens voor een grotere groep mensen toegankelijk gemaakt worden.

Door de bevragsmogelijkheden van de exceltabel zijn allerlei thematische of gebiedsgerichte kaarten te vervaardigen. De bestanden zijn als Esri-shapefiles aan de gemeente geleverd.

Literatuur

- Arends, G.J., 1994. Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940. Delft.
- Baars, K.E. 1991. Varend vervoeren. Van Amsterdam tot de Rijn: 100 jaar Merwedekanaal. Utrecht.
- Baas, H.G., P.P.D. Burm, W.A. Ligtendag & V. Vreugdenhil, 2001. Ontgonnen Verleden. Inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Hoorn/Wageningen.
- Barends, S. e.a., 2010 (10). Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering. Utrecht.
- Bekius, Dolf, 2000. De Nieuwe Hollandse Waterlinie in het Kromme Rijngebied. in: Tussen Rijn en Lek, 34-3, p. 37-47.
- Bekius, D. & M. Poldervaart, 2000. Inzoomen op het historische landschap van de provincie Utrecht. Hoorn.
- Bemmel, Ad van, 1996. De Kromme Rijn, waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600. Houten.
- Bemmel, Ad van, 2009. De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland. Hilversum.
- Bemmel, Ad van, 2017. Het Kromme Rijngebied: ontginning en waterstaat. In: Het Kromme-Rijngebied. Tijdschrift van de historische kring 'Tussen Rijn en Lek', jaargang 51 nr 2/3, pagina 29-35.
- Berendsen, H.J.A., 1982. De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht. Utrecht.
- Berendsen, Henk J.A. & Esther Stouthamer, 2001. Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands. Assen.
- Blijdenstijn, Roland, 2015 (4). Tastbare tijd 2.0. Cultuurhistorische Atlas van de provincie Utrecht. Amsterdam.
- Borger, Guus J., 1982. Staat van land en water. Stichtse Historische Reeks 7. Zutphen.
- Borger, Guus J., Frits H. Horsten & Johan F. Roest, 2016. De dam bij Hoppenesse. Gevolgen voor de afwatering van het gebied tussen Oude Rijn en Hollandse IJssel, 1250-1600. Hilversum.
- Dekker, C., 1983. Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie, Zutphen (Stichtse Historische Reeks).
- Dekker, C., Ph. Maarschalkerweerd & J.M. de Winter, 1997. Geschiedenis van de provincie Utrecht (3 delen). Utrecht.
- Doesburg, J. van, 2000. Over de muur... De oudste ommuring van Wijk bij Duurstede in het licht van de Stadsontwikkeling. In: Eerden-Vink, M.A. van, J. Hauwer & G.W.J. van Omme (red), 2000. Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis. Hilversum.
- Doesburg, Jan van, 2012. Ambitie in baksteen. Over de achtergronden van het Langbroeker landschap. In: Het Kromme-Rijngebied. Tijdschrift van de historische kring 'Tussen Rijn en Lek', jaargang 46.
- Doesburg, Jan van, 2017. Het verleden als puzzel. Op zoek naar de hoven van de abdij van Deutz en de proost van Oudmunster in Wijk bij Duurstede. In: Het Kromme-Rijngebied. Tijdschrift van de historische kring 'Tussen Rijn en Lek', jaargang 51 nr 2/3, pagina 40-46.
- Donkersloot- de Vrij, Marijke e.a., 1993. De Stichtse Rijnlanden. Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen. Utrecht
- Eerden-Vink, M.A. van, J. Hauwer & G.W.J. van Omme (red), 2000. Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis. Hilversum.
- Es, W.A. van & W.A.M. Hessing (red), 1994. Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Trajectum tot Dorestad. Utrecht/Amersfoort.
- Es, W.A. van, J. van Doesburg & I.B.S. van Koningsbruggen, 1998. Van Dorestad naar Wijk bij Duurstede. Het ontstaan van een stad ca 600-1550 na Chr. Abcoude.
- Es, W.A. van & W.J.H. Verwers, 2009. Excavations at Dorestad 3. Hoogstraat 0,II-IV. Amersfoort.
- Fockema Andrea, S.J., 1950. Het Nedersticht. Studiën over waterschapsgeschiedenis, deel IV. Leiden.

- Gaasbeek, Fred, 2013. Wijks café bevat de overblijfselen van een uniek kaatsbaanhuisje. In: Het Kromme-Rijngebied. Tijdschrift van de historische kring 'Tussen Rijn en Lek', jaargang 47 nr 3, pagina 14-21.
- Gaasbeek, Fred, Marinus Kooiman en Ben Olde Meierink, 1991. Wijk bij Duurstede, Geschiedenis en Architectuur. Zeist.
- Geuze, A.H., 1978. De Lekdijk Benedendams en de IJsseldam. Jaarsveld.
- Ginkel-Meester, Saskia & Alfons Vernooij, 1992. Cothen, Geschiedenis en Architectuur. Zeist.
- Ginkel-Meester, Saskia & Marinus Kooiman, 1992. Langbroek, Geschiedenis en Architectuur. Zeist.
- Groningen, Catharina L. van, 1999. De Utrechtse Heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen. Zwolle/Zeist.
- Haartsen, Adriaan, 2008. Utrechts water. 1000 jaar waterbeheer in de Stichtse Rijnlanden. Utrecht.
- Henderikx, P.A., 1987. De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000. Hollandse studiën nr 19, Hilversum.
- Hermans, Taco, 2017. Kastelen in het Kromme Rijngebied. In: Het Kromme-Rijngebied. Tijdschrift van de historische kring 'Tussen Rijn en Lek', jaargang 51 nr 2/3, pagina 36-39.
- Hullu, H. de, 1971. De verbetering van het Amsterdam-Rijnkanaal I, in: OTAR 56 nr. 7, p. 158-164.
- Janssen, H.L., J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meijerink (red), 1996. 1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen. Utrecht.
- Klerks, K., M. Simons en W.A.M. Hessing, 2012. Beleidsnota Archeologie en Archeologische Beleidskaart voor het grondgebied van de gemeente Wijk bij Duurstede. Vestigia rapport nr. V874, Amersfoort.
- Koen, D.T., 2000. De fortificatie van kasteel Duurstede. In: Eerden-Vink, M.A. van, J. Hauwer & G.W.J. van Omme (red), 2000. Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis. Hilversum.
- Kolman, Chris, Ben Olde Meierink, Ronald Stenvert & Margreet Tholens, 1996. Monumenten in Nederland. Utrecht. Zeist/Zwolle.
- Linden, H. van der, 1956. De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Dissertatie, Assen.
- Olde Meierink, B., e.a. (red.), 1995. Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht. Utrecht.
- Renes, H, 2008. Woontorens in het Langbroeker landschap. In: Het Kromme Rijngebied jrg 42, pagina 11-17.
- Stichting voor Bodemkartering, 1981. Bodemkundige landschappen van Nederland. Wageningen.
- Stichting voor Bodemkartering & Rijks Geologische Dienst, 1986. Geomorfologische Kaart van Nederland 1 : 50.000. Kaartblad 39 Tiel. Wageningen/Haarlem.
- Ven, G.P. van de, 2003. Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland. Utrecht.
- Vink, T., 1926. De Lekstreek. Amsterdam.
- Vink, T., 1954. De rivierstreek. Baarn.
- Will, Chris, 2002. Sterk Water. De Nieuwe Hollandse Waterlinie. Utrecht.
- Willemsen, Annemarieke, 2018 (3). Dorestad, een wereldstad in de middeleeuwen. Zutphen.
- Woudenberg, G.B.H. van, 2013. Zomerhuizen bij boerderijen in het Kromme-Rijngebied (gemeenten Bunnik, Houten en Wijk bij Duurstede). In: Het Kromme-Rijngebied jrg 47 nr 4.